

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

01 освіта

012 дошкільна освіта

Кваліфікаційна

РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

**«Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в
комунікативній діяльності»**

студентки **Сад Любові Іванівни**

Науковий керівник: **Аніщук Антоніна Миколаївна,**

канд. пед. наук, доцент

Рецензенти:

канд. пед. наук, доцент

Фасолько Т. С.

канд. псих. наук, доцент

Пісоцький О. П.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

м. Ніжин – 2019

АНОТАЦІЯ

Сад Л. І. Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності / Л. І. Сад. – Рукопис. – Ніжин 2019. – 106 с.

У кваліфікаційній роботі розкрито зміст понять «толерантність», «толерантне ставлення», «комунікативна діяльність», проаналізовано сучасні підходи до проблеми виховання толерантності у дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності. Розроблено дослідно – еспериментальну програму виховання толерантності у дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності. Обгрунтовано педагогічні умови виховання толерантності у дошкільників в комунікативній діяльності; вивчено вплив батьків та педагогів на виховання толерантності дітей дошкільного віку.

Ключові слова: толерантність, комунікативна діяльність, виховання толерантності.

ANNOTATION

Sad L.I Upbringing tolerance in older preschool children in communicative activity / L.I Sad. - Manuscript. - Nizhin 2019. - 106 p.

In the qualification work the content of the concepts of "tolerance", "tolerant attitude", "communicative activity" is revealed, modern approaches to the problem of education of tolerance in preschool children in communicative activity are analyzed. An experimental and experimental program of education of tolerance in children of preschool age in communicative activity has been developed. The pedagogical conditions of education of tolerance in preschool children in communicative activity are substantiated; influence of parents and educators on education of tolerance of preschool children has been studied.

Keywords: tolerance, communicative activity, education of tolerance.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ	
ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В	
КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
	10
1.1. Толерантність – як моральна якість особистості	10
1.2. Психолого-педагогічні дослідження з проблеми виховання толерантності у дітей дошкільного віку	15
1.3. Особливості прояву толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності	21
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	
	27
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ СТАНУ	
СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО	
ВІКУ	
	29
2.1. Методика констатувального етапу дослідження	29
2.2. Характеристика рівнів сформованості толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності	37
2.3. Вплив педагогів та батьків на виховання толерантності у дітей дошкільного віку	44
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	
	49
РОЗДІЛ III. ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ	
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	
	51
3.1. Обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності	51
3.2. Система роботи щодо виховання толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності	55
3.3. Оцінка ефективності системи виховання.	66
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III	
	73

ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	80
ДОДАТКИ	89

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Інтеграційні процеси, які відбуваються в Україні більше двадцяти років вимагають фундаментальних змін у різних сферах життя суспільства. Сучасне життя ставить вищі вимоги до людської спільноти, щодо нових форм співіснування у сьогоденному соціумі, за яких жорстокість, бездушність, чвари, байдужість та ін. у XXI столітті повинно змінитися толерантним (терпимість, чуйність, милосердя, взаємодопомога та ін.) ставленні людей одне до одного. Достатньо велика кількість програмних документів проголошують необхідність створення толерантного суспільства і в нашій країні. Так, Законом України “Про дошкільну освіту”, Законом України “Про охорону дитинства”, “Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні”, програмою розвитку дітей дошкільного віку „Я у світі” визначено, що забезпечення виживання, розвитку та захисту прав кожної дитини є обов’язком для держави та суспільства. Проте, досі не сформована єдина концепція та технологія рішення цієї проблеми, відсутня науково обґрунтована система педагогічних методів виховання толерантності у дітей саме дошкільного віку.

У зв’язку з цим, необхідні нові підходи до навчання та виховання дітей у контексті дошкільної освіти. Дошкільний вік є сензитивним періодом для початку формування багатьох базових рис, у тому числі і толерантності, як особистісної якості.

Формування толерантності у старших дошкільників набуло особливої ваги у зв’язку із затвердженням Базового компонента дошкільної освіти [2], у якому визначений зміст освітньої лінії «Дитина у соціумі», розроблені показники сформованості соціально-комунікативної компетенції, яка включає в себе толерантність.

На кінець старшого дошкільного віку діти мають оволодіти елементарними соціальними та морально-етичними нормами міжособистісних взаємин, умінням дотримуватись їх під час спілкування, здатністю взаємодіяти з

людьми, які їх оточують: узгоджувати свої дії і поведінку з іншими; усвідомлювати своє місце у соціальному середовищі; позитивно сприймати себе. З'являються вміння співпереживати, співчувати, допомагати іншим, обирати відповідні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях.

Разом з тим, результативність виховання толерантності відстає від сучасних вимог суспільства. За даними сучасних досліджень, діагностика готовності дітей до шкільного життя свідчить, що у вихованців недостатньо виражена здатність до емпатії, діти не вміють терпимо ставитись до думки чи позиції однолітків, часто конфліктують, у своїх проблемах звинувачують інших, не вміють відстоювати своїх прав. Агресивність дітей, їх аморальне ставлення до однолітків часом є нерозв'язаною проблемою для педагогів, які працюють з дітьми, тому з перших днів перебування дитини у закладі дошкільної освіти слід спрямовувати роботу на виховання *толерантності* у дітей в процесі комунікативної діяльності.

У науковому доробку низки вчених (Ш. Амонашвілі, А. Асмолов, І. Бех, А. Богуш, О. Коберник, Т. Кравченко, В. Кремень, В. Кузь, А. Маслоу, О. Пометун, І. Рогальська, В. Сітаров, О. Сухомлинська та ін.) акцентується на необхідності якомога раніше знайомити дітей з гуманістичними поняттями, моральними уявленнями, навчати доброті, виховувати в них відповідні особистісні властивості.

Філософське осмислення проблеми толерантності знайшло відображення у працях Арістотеля, М. Аврелія, Демокріта, Платона, Сократа, а пізніше М. Монтея, Дж. Локка, Ж.Ж. Руссо.

Окремі аспекти толерантності відображені у працях філософів М. Бердєєва, У. Джеймса, О. Довгополова, Р. Крісті, В. Лекторського, К. Ясперс; соціологів Г. Бутігіна, Г. Зіммеля, О. Конта, О. Оксамитної; психологів Б. Ананьєва, О. Асмолова, І. Беха, С. Клепцової, Д. Колесова, О. Кононко, А. Маслоу, О. Петровського та ін.

Означена проблема розглядалась у працях класиків педагогічної думки (Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, М. Монтессорі, В. Сухомлинський, Л. Толстой, К. Ушинський та ін.).

У сучасній педагогічній науці проблема виховання толерантності досліджується у різних аспектах: загальні питання педагогіки толерантності (Т. Поніманська, М. Рожков, А. Сиротенко, Г. Солдатова, Л. Шайгерова та ін.); етнічна толерантність (О. Докукіна, З. Малькова, В. Подобєд, Ю. Римаренко, В. Тишков та ін.); технологічні питання виховання толерантності (Т. Білоус, О. Кащенко, Б. Рієрдон, В. Сітаров, І. Сковородкіна, О. Скрябіна, П. Степанов та ін.); підготовка майбутніх педагогів до виховання толерантності у дітей дошкільного віку (В. Ляпунова).

Проблемі морального виховання, а також аспекту виховання у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку толерантності присвячені дослідження І.Беха, А. Богуш, О.Гриви, В.Котирло, А. Гончаренко, О.Кононко, О.Матвієнко, Т. Поніманської, Ю. Приходько, Л.Прокопенко, Н. Скрипник та ін. По відношенню до дітей дошкільного віку, дану проблему досліджували Н.Авраменко, Н.Скрипни, Л.Кузьмук, О.Анікіна: виховання толерантності та толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку; К.Щербакова: спільні ігри дошкільників як одна з умов виховання толерантності.

Разом з тим, не дивлячись на велику кількість досліджень з проблеми виховання толерантності не можна назвати її достатньо вивченою, особливо стосовно дітей дошкільного віку. Недостатньо вивченим є питання виховання міжособистісної толерантності у дітей старшого дошкільного віку. Це і зумовило вибір теми нашого дослідження: ***«Виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності»***.

Мета дослідження – полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності та розробці системи роботи щодо педагогічного впливу в умовах закладу дошкільної освіти.

Задачі дослідження:

1. Вивчити психолого-педагогічну і методичну літературу з питань формування толерантності у старших дошкільників. Уточнити зміст та структуру провідних категорій дослідження.
2. Проаналізувати особливості прояву толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності.
3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості толерантності у дітей дошкільного віку.
4. Дослідити вплив батьків та педагогів на виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку.
5. Розробити та апробувати систему роботи щодо виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку .

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Гіпотеза дослідження: - виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності буде ефективним, якщо реалізувати такі педагогічні умови: створення толерантного простору закладу дошкільної освіти; підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії в процесі спілкування. Взаємодія педагогів і батьків дітей у вихованні толерантності.

Методи дослідження: *теоретичні методи дослідження:* аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення даних на основі вивчення психолого-педагогічної літератури уможливили аргументоване обґрунтування змісту та структури провідних категорій дослідження, визначення критеріїв та

показників, комплексу педагогічних умов виховання виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Емпіричні методи дослідження: спостереження, діагностичні методики, анкетування вихователів, анкетування батьків, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний); статистичні методи (кількісний і якісний аналіз експериментальних даних).

Дослідно-експериментальна база. Дослідження здійснювалось протягом 2018-2019 р.р. на базі закладу дошкільної освіти №23 м.Ніжина. Дослідженням було охоплено 34 дитини 5-6 - ти років, 8 вихователів, 34 батьків.

Наукова новизна і практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що *уточнено* зміст поняття «толерантність», *розширено та доповнено* зміст понять «толерантне ставлення», «комунікативна діяльність», «етикетні формули». *Розроблено* критерії, показники та рівні сформованості у дітей старшого дошкільного віку толерантності; *розроблено та апробовано* систему роботи щодо виховання толерантності у старших дошкільників в комунікативній діяльності; *удосконалено* форми і методи роботи педагога в означеному напрямі.

Апробація результатів дослідження. Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку» (21-23 листопада 2019 року).

Наукові статті : Сад Л. Вивчення сформованості толерантності у дітей старшого дошкільного віку / Сад Любов // Збірник наукових статей студентів спеціальності «Дошкільна освіта»: за. заг. ред. проф. О. Л. Кононко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017 – 321 с. – С. 233 - 236 .

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи – 105 ст., основний текст- 70 ст., додатки – 17 ст.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1.Толерантність – як моральна якість особистості

Сучасні науковці обгрунтовують необхідність визнання толерантності важливим елементом системи демократичних цінностей, оптимальним механізмом взаємодії різних соціальних груп і головною умовою становлення гуманного суспільства.

Існує безліч підходів до визначення і дослідження поняття «*толерантність*» тому, що ідея толерантності завжди турбувала людство. Ще античні філософи Платон, Демокрит, Аристотель, Геродот та інші відстоювали духовну свободу особистості, розкутість душі, неможливу при насиллі і дискримінації, а терпимість визначали, як головну умову розвитку особистості.

Ідеї толерантності звучали у творах видатних педагогів. Зокрема В.Сухомлинський пропагував ідеї виховання в дітей любові до Вітчизни на ґрунті любові до близьких, виявлення толерантності у повсякденній діяльності та поведінці [69]. Ідеї толерантності звучать і в працях Б.Лепкого, В.Стуса.

Поняття «*толерантність*» має міждисциплінарний характер, і тому всі існуючі визначення і значення в сучасній науці використовуються неоднозначно. А.Асмолов розглядає толерантність в біологічному, політичному і психологічному контекстах [1]. С.Бондирева, Д.Колесов толерантність пов'язують з політикою, визначають як здатність допускати чужу думку, погляд, а також як можливість в політичному конфлікті знайти компроміс [6].

У гуманітарних науках розглядається проблема толерантності до стресових ситуацій, екстремальних умов середовища, негативних впливів ззовні. Н.Оконешникова розглядає це як напружений стан звикання до життя в різноманітному, а, значить, ворожому світі [46].

У педагогіці формування толерантності як особистісної риси має на увазі залучення підростаючого покоління до мистецтва жити в світі несхожих людей та ідей. Таку точку зору розділяють наступні науковці: В.Алешін, Р.Берк, Н.Крилова, Г.Солдатова та ін.

У соціальній психології поняття толерантності розглядає М.Кандиба. Автор вбачає у даному понятті особистісну характеристику, яка виникає, актуалізується при негативному впливі з боку суб'єкта, іншої особистості й сприяє побудові міжособистісної взаємодії, спілкування з іншими людьми у формі міжособистісного діалогу, збереженню й розвитку особистості й суспільства в цілому [18]. Так, В. Бойко й В.Менделевич [5; 37] визначають *комунікативну толерантність* як характеристику відносин особистості до людей, ступінь, що показує стійкість до неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії. Традиційно міжособистісна толерантність, інтерпретується в руслі *терпимості*.

В етичному плані толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовність до прийняття інших поглядів. У цьому сенсі толерантність є умовою збереження різноманітності, правом на несхожість. У психологічній науці поняття толерантності визначається як терпимість, витривалість, стійкість до стресу і до невизначеності, двозначності, а також як бажання приймати поведінку інших людей. Незважаючи на те, що дані поняття мають різне наповнення в роботах дослідників, їх об'єднує одне - вони є умовами нормального функціонування і виживання людства.

У сучасних словниках толерантність означає *терпіння* (від лат. *tolerantia*). Сучасні науковці І. Бех, О. Зарівна, К. Крутій, О. Сухомлинська, О.Фунтікова та ін. під толерантністю розуміють зважене, помірковане терпиме ставлення до чужих позицій, вірувань, переконань, думок. При цьому науковці розглядають толерантність, по-перше, як важливу якість особистості, по-друге, як обов'язковий принцип існування морального здоров'я колективу, виховання

людяності. Л.Капітан зазначає, що у загальноприйнятому контексті толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей [19, с. 35].

У слов'янських мовах (зокрема українській, російській) "толерантність" фактично є калькою англійського слова. В англійській мові фігурують два терміни: „toleration” і „tolerance”. „Toleration” (від „tolerate” - терпіти, бути терпимим, допускати, дозволяти) у найширшому розумінні являє собою поняття терпимість, терпіння, що означає примирення з існуванням чогось або когось, навіть якщо це «щось» чи цей «хтось» може стати причиною страждання, викликати осуд або відразу [77].

Філософський енциклопедичний словник дає таке визначення толерантності: «Толерантність – від лат. *tolerantia* – терпимість – термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)» [77; 642].

Соціологічний енциклопедичний словник розглядає значення терміна толерантність як: 1) терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, думок, вірувань, 2) відсутність або послаблення реагування на несприятливі фактори, у разі зниження чуттєвості до їх дії [67; с.332]. Український педагогічний словник дає визначення толерантності як терпимість до чужих думок та вірувань [74; с.323].

У педагогічному словнику толерантність (лат. *tolerantia* — терпіння) трактується як терпимість до чужих думок, вірувань, переконань, поведінки. [52; 448].

Тому у загальноприйнятому контексті толерантність, як вважає В.Ситаров, розуміється як «якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи

впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей» [59, с. 35].

Для характеристики поняття «толерантність» О. Орловська виділяє наступні характеристики: *принципи* толерантності; *суб'єкти* толерантності; *предмет* толерантності; *рівні* толерантності; *типи* толерантності; *функції* толерантності; *критерії* толерантності; *структуру* толерантності.

До провідних *принципів* толерантності науковець відносить: рівність між представниками різних народів; взаємна повага, доброзичливість і терпиме ставлення всіх членів суспільства до представників інших соціальних, культурних, релігійних груп; відмова від насилля; рівні можливості для участі у політичному житті всіх членів суспільства; гарантоване законом збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин; реальна можливість дотримуватись традицій усіх культур; свобода віросповідання; співпраця і солідарність у вирішенні спільних проблем; відмова від негативних стереотипів у сфері міжетнічних та міжрасових відносин і у стосунках між статями [48].

Під *суб'єктами* толерантності розуміє різні індивідуми, соціальні групи, суспільні інститути, на які розповсюджуються принципи толерантності, з якими можливий пошук компромісу.

Під *предметом* толерантності вчений розуміє таку характеристику особистості, соціальної групи чи іншого об'єднання людей, яка може бути полем узгодження інтересів, взаєморозуміння [48].

Спираючись на думку О.Волошиної, вище зазначений автор зазначає, що вихованість особистості може характеризуватися трьома рівнями толерантності: високим (активним), середнім (активно-ситуативним) і низьким (пасивним). Найважливішими показниками їх вираженості є пізнавальний, чуттєво-мотиваційний, поведінковий [7, с. 49–51]. Під *типами* толерантності вбачає: зовнішню толерантність (до інших); внутрішню толерантність (внутрішня стійкість), природна толерантність (передбачає відкритість,

допитливість, довірливість, властива маленькій дитині); моральна толерантність (означає терпимість, проявляється у бажанні стримувати емоції); етична толерантність (сприйняття й довіра) [48].

О.Орловська та А.Погодіна виділяють критерії толерантності: стійкість особистостів, емпатія, дивергентність мислення, мобільність поведінки, соціальна активність [48; 54].

У структурі толерантності О.Орловська виділяє три підсистеми: *когнітивну* – знання людини (поняття про толерантність, процеси, що характеризуються толерантною спрямованістю, уявленням про життя); *емоційну* – відносно стійкі почуття людини до об'єктів, що виражаються в емоційній оцінці; *діяльнісну* – схильність до певного типу соціальної поведінки [48].

Ю.Шрейдер розглядає толерантність як якість особистості, яка протистоїть стереотипності й авторитаризму і необхідною для адаптації до нових умов [79]. О.Матенко зазначає, що толерантність є взаємоповагою через взаєморозуміння та основою цивілізованих стосунків [35].

Л.Безкоровайна визначає толерантність як:

готовність приймати чужі думки;

повага до людської гідності;

прийняття іншого таким, яким він є;

здатність поставити себе на місце іншого;

визнання рівності інших;

терпимість до чужих думок, вірувань і поведінки [4].

Є.Клепцова під толерантністю розуміє терпиме відношення до іншого суб'єкта, незважаючи на можливу спочатку негативну оцінку його поведінки, способу життя, культури [20].

А. Садохінім [58] також розглядається толерантність як почуття терпимості й поважного відношення до думок інших людей, що не збігаються із власними. Г. Оллпорт характеризує дане поняття як:

гнучкість мислення та стійкість до фрустрації;

сприйняття себе;

уміння взаємодіяти з будь-ким, розуміти будь-кого [47].

Проаналізувавши різні визначення толерантності, Н. Недорезова [42] відзначає, що толерантність часто включає певні індивідуальні якості особистості, серед яких частіше згадуються такі, як уміння працювати із власними емоціями, прийняття власних негативних сторін, негативних емоцій і почуттів, навик адекватного самовираження й саморозкриття, уміння пізнати себе.

Як зазначає І.Книш, терпимість визначається у більш вузькому значенні й розуміється як соціальний, культурний і релігійний термін, який вживається для опису колективної та індивідуальної поведінки, що полягає не в переслідуванні тих, чий напрямок думок або дій не співпадає з твоїм власним і викликає твоє несхвалення [21]. Зокрема, Н.Недорезова велику увагу приділяє здатності терпіти неприємну ситуацію або неприємну людину доти, поки це не приводить до збитку [42].

Отже, даний термін використовується по відношенню до поведінки людини, є базовим для виховання толерантної особистості.

Таким чином, аналіз наукової літератури виявив, що *толерантність* – багатоаспектне поняття, розглядається як моральна якість особистості, яка виявляється у характерній поведінці, вчинках та стосунках з оточуючими. Супроводжується формуванням певних моральних позицій.

1.2. Психолого-педагогічні дослідження з проблеми виховання толерантності у дітей дошкільного віку.

У Базовому компоненті дошкільної освіти зазначено, що на кінець старшого дошкільного віку діти мають оволодіти елементарними соціальними та морально-етичними нормами міжособистісних взаємин, умінням дотримуватись їх під час спілкування, здатністю взаємодіяти з людьми, які їх

оточують: узгоджувати свої дії і поведінку з іншими; усвідомлювати своє місце у соціальному середовищі; позитивно сприймати себе. З'являються вміння співпереживати, співчувати, допомагати іншим, обирати відповідні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях [2].

Дошкільний вік є найбільш сприятливим періодом розвитку толерантності у дітей. Як зазначає Н.Скрипник, саме в цей період у дитини відбувається перехід від егоцентризму до центрації як передумови знаходження свого місця в системі можливих точок зору, встановлення між іншими людьми та власним "Я" системи спільних і взаємних стосунків [60]. Підтвердження цієї думки знаходимо у працях І. Бега, Н. Гавриш, О. Кононко, К. Крутій, Т. Поніманської та ін., які частково досліджували проблему виховання толерантності у дошкільників.

Виховання толерантності, на думку О. Матієнко, це цілеспрямована організація позитивного досвіду толерантності щодо взаємодії з іншими людьми, незалежно від нашого ставлення до них [36].

У дошкільний період слід закладати толерантність як одну з основ особистісних якостей дитини, пояснювати значення позитивного спілкування, толерантних міжособистісних відносин.

В.Ляпунова виділяє мету формування толерантності у дітей: це виховання потреби й готовності до конструктивної взаємодії з людьми і групами людей незалежно від їх національності, соціальної або релігійної приналежності, світогляду, стилів мислення і поведінки. Автор зазначає, що виховання толерантності спрямоване на створення умов для усвідомлення дітьми особистісно-значущого змісту толерантності як загальнолюдської і соціокультурної цінності та трансформації її в принцип, який визначає поведінку особистості [32]. Досягнення цієї мети можливе за умови вирішення окремих завдань, які об'єднані у два пов'язані між собою блоки:

– виховання у дошкільників миролюбності, прийняття й розуміння інших людей, уміння позитивно з ними взаємодіяти;

– створення толерантного середовища в суспільстві й у сфері освіти [32].

Зміст виховання, на думку І. Зимньої, представлено трьома складовими: цінностями, особистісними рисами (якостями) і саморегуляцією (емоційно-вольова складова) [14, с 162].

Як зазначає Н.Скрипник, толерантність, яку ми прагнемо сформувати у дитини, відповідають три типи взаємодії: *діалогічна, співробітництво та опіка*.

У *діалогічній взаємодії* виявляється власна індивідуальність особистості і пізнається своєрідність іншого. Всі ці характеристики є основою толерантності. Умінню вести діалог необхідно навчати з раннього дитинства, бо воно є першоосновою позитивного соціального досвіду.

Співробітництво реалізується тоді, коли обидва партнери з'ясовують цілі один одного і бажають знайти рішення, що задовольняє обох. Це рівень толерантної поведінки, який характеризується такими ознаками:

- контактність (уміння знаходити спільні теми для обговорення та розуміння одне одного); здатність до компромісу, який пов'язаний з установкою на відхід від своїх вимог у конфлікті на якісь заздалегідь продумані позиції;
- ввічливість;
- терпимість;
- довірливість;
- соціальна активність;
- поступливість як прийняття позицій партнера:

Опіка також є тим типом взаємодії, який співвідноситься з толерантною поведінкою. Мається на увазі турбота про людину, яка не принижує її гідність. Цей тип взаємодії можливий тоді, коли кожен учасник взаємодії сприймає один одного і терпимо ставиться один до одного. Він характеризується такими ознаками: емоційна стабільність; високий рівень емпатії; екстравертивність; соціальна активність; уміння прийти на допомогу [64].

Основними аспектами формування толерантності О. Грива вважає:

1. Формування самосвідомості - через освіту і виховання; використання конкретних методів і прийомів.

Мета: формування толерантної самосвідомості, ціннісних установок на толерантне спілкування, інших позитивних соціальних установок.

2. Виховання почуттів - за допомогою механізмів співпереживання, співчуття.

Мета: створення емоційної готовності до толерантного існування.

3. Формування поведінкових моделей.

Мета: формування навичок толерантної поведінки, звичок [10].

К. Ремарчук [56] вважає, що в процесі виховання толерантної особистості в сучасному дитячому садку особливу увагу слід приділяти когнітивним, емоційно оцінним і поведінковим критеріям. Когнітивний критерій означає розуміння важливості обопільного виявлення гуманних почуттів і доброзичливого ставлення; емоційно-оцінні критерії: готовність порівнювати свої вчинки з моральними нормами міжособистісної взаємодії та оцінювати інших доброзичливо; поведінковий: орієнтація на етикетні формули, самостійне використання їх у ситуаціях стандартизованого мовленнєвого спілкування.

Н.Скрипник виділяє чотири групи системи педагогічних засобів виховання толерантності у дошкільнят:

1 група – об'єкти матеріальної та духовної культури: усна народна творчість, художня література, наочні засоби виховання;

2 група – спеціально організована педагогом діяльність вихованців: гра, навчально-пізнавальна діяльність, спілкування, трудова діяльність;

3 група – методи виховання: методи формування свідомості особистості (розповідь, пояснення, роз'яснення, умовляння, етична бесіда, навіювання, диспут, особистий приклад); методи організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки (вправа, доручення, вимога, привчання, ситуації);

методи стимулювання поведінки й діяльності (змагання, заохочення й покарання); активні методи (казко-терапія, арт-терапія, гральна практика);

4 група – форми роботи: загальні заходи дошкільного закладу, свята, ігри, гуртки, секції, клуби, дитячі організації [63].

О.Максимова зазначає, що для 5, 6-річної дитини міжособистісна толерантність передбачає уміння без крику і сварок домовлятися, ввічливо поводитися, вислуховувати до кінця думку іншого, розуміти його почуття, настрої; якщо необхідно, то поступатися і чекати; ділитися іграшками, спокійно розмовляти, не порушувати хід гри галасливим вторгненням [33].

Зважаючи на те, що толерантність – це моральна категорія, її виховання здійснюється в означеному напрямку. О.Кульчицька зазначає, що виховання тільки тоді може дати бажаний результат, коли вплив на свідомість дитини поєднується з наполегливою і кропіткою роботою щодо організації вправління дітей у моральній поведінці. Хороша поведінка дитини, зазначає автор, лише тоді перетворюється на внутрішню потребу, коли вона буде міцно пов'язана з її моральними почуттями [27, с. 20].

Л.Капітан, В.Дума зазначають, що розвиток толерантних взаємостосунків старших дошкільників – це процес формування під впливом спеціально створених педагогічних умов особистості дошкільника, здатної до свідомих характерних проявів (безкорисної турботи та чуйності; доброзичливих емоційних проявів та емпатії; рівноправного та поступливого ставлення до оточуючих; позитивного прийняття себе та стриманого відстоювання своїх позицій), які виявляються у спілкуванні, вчинках та спільній діяльності [19].

Н. Нижегородцевою, В.Ляпуновою, Н.Івановою, Є.Іллінською виділені педагогічні умови виховання толерантності у дітей дошкільного віку.

Н. Нижегородцева [44] виділяє чотири основні умови формування толерантності у дитячому віці у відповідності з наявними в психології уявленнями про умови розвитку особистості і самосвідомості на ранніх етапах

онтогенезу: досвід спілкування дитини з дорослими; досвід спілкування з однолітками; індивідуальний досвід дитини, розумовий розвиток.

В.Ляпунова визначила умови, що впливають на результат формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку в освітніх закладах: досвід спілкування з дорослими і дітьми, досвід індивідуальної діяльності та розумовий розвиток дитини [31].

Виділяючи досвід спілкування з однолітками, автор зазначає, що у спільній грі та спілкуванні з однолітками в дошкільному віці відбувається виділення дитиною позиції «іншого» як відмінної від своєї власної. У той час як дорослий протягом усього дитинства залишається недосяжним еталоном, ідеалом, до якого можна лише прагнути, однолітки виступають для дитини як «порівняльний матеріал». Поведінка і дії інших дітей (у свідомості дитини – «таких же, як вона») як би винесені для неї назовні і тому легше усвідомлюються і аналізуються, ніж свої власні. Під індивідуальним досвідом дитини, науковець розуміє сукупний результат розумових і практичних дій, які дитина сама використовує в навколишньому світі. Важливість розумового розвитку дитини забезпечує здатність усвідомлювати факти свого внутрішнього і зовнішнього життя, узагальнювати свої переживання [31].

Н.Іванова [15, с.19] виділяє такі педагогічні умови виховання толерантності у старших дошкільників: готовність педагогів дошкільних освітніх установ до роботи з виховання толерантності на основі особистісно орієнтованої взаємодії педагогів з дітьми дошкільного віку; включення дитини в творчу діяльність зі створення і трансформації спеціального розвивального предметно-просторового середовища.

Є.Іллінською виділені наступні педагогічні умови формування толерантності в дошкільному закладі: створення толерантного простору дошкільного закладу; підготовка педагога, відповідна цілям і завданням толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на розвиток толерантності; взаємодія педагогів і

батьків у вихованні толерантності; розробка та впровадження в педагогічну практику дошкільних установ спеціальних програм із формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку [16, с. 18].

Отже, узагальнюючи наукові підходи щодо проблеми виховання толерантності у дітей дошкільного віку, можна стверджувати, що це процес формування особистості з проявами толерантності у міжособистісній взаємодії, що забезпечується виявленням свідомої соціальної активності, контактності, терпимості, поступливості, емоційної стабільності, емпатії та умінням прийти на допомогу, є актуальним напрямком у сучасній практиці виховання і потребує розробки відповідних виховних методик і технологій.

1.3. Особливості прояву толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності.

Проблема формування культури міжособистісних відносин у дітей дошкільного віку, по суті, є педагогічною, оскільки становлення особистості відбувається в єдності її навчання, виховання і розвитку. Дитина навчається глибоко мислити в комунікації з оточуючими однолітками, батьками, педагогами, вчиться «уявляти» ситуацію іншого, розуміти іншого образно, емоційно, проявляючи милосердя і співчуття, вміння співпрацювати, відчувати дух партнерства, терпимість до чужих думок, поведінки.

Ю.Пайгунова виділяючи етапи становлення толерантності, зазначає, що перші два формуються саме у дошкільному дитинстві. Суттєвою особливістю даного періоду, стверджує автор, є те, що толерантність, розвиваючись спочатку як терплячість дає можливість дитині пристосуватись до різних впливів зовнішнього середовища, перетворюється на толерантність як на терпимість – форму соціальних відносин. Максимальний вплив вираження толерантності відбувається через емоційну сферу [51].

О.Попова стверджує, що основи толерантності дошкільника починають закладатися ще в ранньому віці завдяки таким передумовам: емоційна привязаність до важливого для дитини дорослого, висока безпека та необхідність у емоційність близькості, формування еталонного образу іншої людини, вироблення елементів спілкування [55].

С.Бондирева вказує на взаємному впливі толерантності і комунікації, стверджуючи, що тільки толерантне спілкування може бути продуктивним, а з іншого боку – завдяки спілкуванню у дитини формується толерантність [6].

Дитина дошкільного віку, як стверджує В.Мухіна, стає більш самостійною, усвідомлює себе «джерелом волі» і починає здійснювати саморегуляцію потрею і бажань. Дитина починає осягати межі не тільки своєї, а й чужої терпимості. Розвиток толерантності відбувається разом із формуванням навичок позитивного спілкування [41].

Н.Іванова виділяє основні критерії проявів толерантності в старшому дошкільному віці є *комунікативний і емоційно-оцінний*. Кожен з критеріїв розкриваються в ряді показників.

Комунікативний критерій включає наступні показники:

- товариськість, яка виявляється в відкритості, природності і легкості у встановленні безпосередніх міжособистісних контактів з однолітками і дорослими;

- вміння вибудовувати відносини з однолітками на основі розуміння їх почуттів і бажань;

- миролюбність, що виявляється в прагненні до досягнення згоди, в прагненні вирішувати конфлікти без використання примусу і насильства.

Емоційно-оцінний критерій включає показники:

- емпатійність як здатність до співпереживання, співчуття і сприяння;

- доброзичливість як дружнє ставлення до інших людей, настрої на позитивні взаємини;

- позитивне ставлення до представників інших рас і національностей, що виявляється в інтересі, бажанні познайомитися і подружитися з ними [15].

Н.Скрипник зазначає, що у процесі спілкування з дорослими зростає орієнтація дитини на соціально прийнятні норми взаємодії. Адже, особливістю дошкільного віку є *здатність до емоційних проявів, емпатії, прагнення дитини до наслідування*, як позитивного так і негативного, як правило те, з чим вона в житті частіше зустрічається. Іншою важливою особливістю прояву толерантних стосунків у дошкільників, зазначає автор, є їхня *природна відкритість іншим людям* [65]. Дитина даного віку ще не завжди правильно розуміє що є правильно, а що ні. Тому саме від дорослого буде залежити чи правильно дошкільник сприймає іншу людину, її вчинки, ставлення. Однак, науковими дослідженнями Т.Репіної, Р.Стеркіної доведено, що дошкільник здатен безкорисливо підтримати однолітка, допомогти йому, довірити свої таємниці. Дитина дошкільного віку може виділити чесноти ровесника, тим самим мотивувати свої взаємини з ним. А неприязнь до інших, пояснюється критичним аналізом вчинків, ознак зовнішності, взаємин з ними [45].

Наступною особливістю проявів толерантності у дітей, за визначенням Н.Скрипник, є *справедливе безкорисливе ставлення один до одного*, яке базується на рівноправності кожної особистості [65]. Така якість виявляється у справедливому розподілі обов'язків під час ігрової та трудової діяльності.

Також вище зазначеним науковцем виділено особливості, які є важливими для становлення структурних компонентів становлення толерантності у старших дошкільників. Це: особлива відкритість, висока сприйнятливність дитини соціальних впливів, чутливість до світу соціальних відносин, інтенсивний розвиток здатності до ідентифікацій, емпатії та рефлексії; здатність розуміти й ураховувати чужий погляд; розвиток емоційного передбачення; розвиток довільної поведінки; різних форм спілкування з однолітками та дорослими [65].

Тому старший дошкільник здатен співпереживати успіхам і невдачам своїх однолітків, готовий надати свою допомогу. Безпосереднє і безкорисливе бажання дитини надати допомогу іншому свідчить про толерантну поведінку, як прийняття іншого, сприйняття іншого як цінності, здатність надавати підтримку і допомогу. Т.Гаврилова зазначає, що моральна свідомість, яка формується через осмислення індивідуального досвіду, досягає у старшому дошкільному віці високого рівня [8].

У 6-ти річної дитини з'являється орієнтація на суспільні функції людей, норми їх поведінки і смисли діяльності, що при одночасному розвитку уяви і символіки загострює його потреба в пізнанні об'єктів зовнішнього світу, які є значущими в суспільстві. Дитина в цьому віці є вже психологічно підготовленою до сприйняття основ толерантності. Освоївши оціночні відносини дорослих, дитина виходить на оцінку соціальних явищ і самої себе, що формує потребу в новій діяльності, в тій, яка викликає значно серйозніше ставлення дорослих.

Оскільки дошкільник вже може визначити чесноти ровесника і пояснити своє ставлення до нього, висловити задоволення/незадоволення його вчинком. Тому, не зважаючи на те, що дітям цього віку властивий природний егоїзм, дитину легко навчити толерантності у стосунках з партнерами завдяки природній безкорисності.

Як зазначає О.Кононко, спостереження за старшими дошкільниками засвідчили, що вони завжди намагаються контактувати з тим, з ким їм цікавіше гратися, спілкуватися, хто їм може розповісти щось нове чи володіє уміннями і навичками, необхідними для певної діяльності, які цікавлять їх на даний момент. І, зазвичай, такою людиною стає дорослий, а пізніше однолітки чи старші діти. Дошкільник очікує від своїх друзів підтвердження своїх знань та умінь, права на рівноправність у спільній діяльності. А вибіркоче ставлення до однолітків свідчить, що вони сприймаються ним як міра для порівняння себе і як доступний еталон, якого він прагне досягти [23, с. 202].

Як зазначає О.Максимова, дитина з раннього віку засвоює різні моделі ставлення до оточуючих та доступні їй віку почуття. До одних людей вона виявляє прихильність і любов, до других відчуває байдужість, а до когось і неприязнь. Виховання толерантності не передбачає зміну цього відношення, навіть негативного. Дитина має право на свою думку і на свою оцінку іншої людини, що породжує певне ставлення до оточуючого соціуму. Однак толерантність передбачає, що дитина буде мирно співіснувати не тільки з приємними їй людьми, а й з тими, до кого в неї інші почуття. Основа толерантності та можливий діапазон її прояву залежать від досвіду дитини [33].

На думку Є. Нейман, протягом дошкільного віку відбуваються помітні зміни як у змісті почуттів (в тому, що викликає емоційний стан і переживання дітей), так і у формі їх протікання. Дошкільник вчиться розуміти не тільки свої почуття, а й переживання інших людей. В процесі комунікативної діяльності, він починає розрізняти емоційні стани за їх зовнішніми проявами, через міміку і пантоміміку. Дитина може співпереживати, співчувати, розігрувати, передавати різні емоційні стани [43].

Є.Ладика [28] відносно формування толерантності в дошкільному віці виділяє два ключові моменти, які дорослому важливо не випустити з поля своєї уваги. Перший пов'язаний із закономірним зростанням конфліктів при зіткненні інтересів. Пік конфліктності припадає на вік 5 років, який є переломним - першим кроком на шляху до вміння встановлювати комунікацію на основі узгодження і розподілу обов'язків, що пов'язано з необхідністю враховувати інтереси іншого і встановленням самоконтролю за загальним, а не індивідуальним, задумом. Відносно формування толерантності, це дуже важливий момент набуття досвіду відмови від своїх особистих намірів в «догоду» намірам громадським і становлення навичок взаємодії в заданих умовах. Основна лінія роботи педагога - дати відчути переваги взаємодії для кожної дитини, те, що разом завжди краще і цікавіше, ніж хоч і при своїх інтересах, але порізно. Так формується необхідність в партнері, а, значить,

створюються умови для розвитку комунікативних здібностей і позитивного ставлення до суб'єкту комунікації.

Другий момент пов'язаний з виникненням пізнавально-особистісних форм спілкування, коли зростання інтересу до особистості іншої людини відбувається на тлі становлення оцінних суджень, їх стереотипізації і нормування. Процес особистої ідентифікації починає набирати силу і розподіл значень «свій» і «чужий» вже відбувається не на основі афективного реагування на впізнавання об'єкта, а на основі понятійної віднесеності до групи через оцінку спостережуваних ознак. Вище зазначені особливості починають значно впливати на ставлення до іншої людини, виникає ґрунт для розвитку толерантності.

Таким чином, усвідомлене володіння правилами толерантної взаємодії, емоційне та ціннісне ставлення до власних і чужих почуттів, досвід терпимості і компромісної взаємодії в різних життєвих ситуаціях дадуть можливість виховати толерантну особистість дошкільника у взаємодії з оточуючими.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

У результаті аналізу наукових джерел, ми з'ясували, що виховання толерантності у дошкільників досліджували багато вчених, а саме: Н.Іванова, В.Ляпунова, О.Максимова, Т. Поніманська, М. Рожков, А. Сиротенко, Н.Скрипник, Г. Солдатова та ін. Праці, в яких висвітлені питання, що стосуються виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності належать В.Бойко, Є.Ільїнській, Є.Нейман, О.Скрябіній тощо.

В даному розділі було проаналізовано сутність таких понять: толерантність, комунікативна толерантність, терпимість, діалогічна взаємодія, співробітництво, емпатія, рефлексія, моральна свідомість.

Визначені поняття тісно пов'язані між собою та складають своєрідний причинно наслідковий ряд, що відображає певні етапи виховання толерантності у старших дошкільників.

Аналіз проблеми виховання толерантності у дошкільників засвідчив, що були виділені різні положення щодо визначення поняття «толерантність».

Толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей.

Під *комунікативною толерантністю* визначається характеристика відносин особистості до людей, ступінь, що показує стійкість до неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії.

Дошкільний вік є найбільш сприятливим періодом розвитку толерантності у дітей. Толерантності, яку ми прагнемо сформувати у дитини, відповідають три типи взаємодії: *діалогічна, співробітництво та опіка*.

Основними аспектами формування толерантності є: формування самосвідомості, виховання почуттів, формування поведінкових моделей.

Критеріями проявів толерантності в старшому дошкільному віці є *комунікативний, емоційно-оцінний, які забезпечують* товариську, вміння вибудувати відносини з однолітками на основі розуміння їх почуттів і бажань; миролюбність, що виявляється в прагненні до досягнення згоди, в прагненні вирішувати конфлікти без використання примусу і насильства; емпатійність, доброзичливість, позитивне ставлення до інших .

Особливостями прояву толерантності дітей у комунікативній діяльності є: *є здатність до емоційних проявів, емпатії, прагнення дитини до наслідування; природна відкритість іншим людям, справедливе безкорисливе ставлення один до одного.*

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методика констатувального етапу дослідження

З метою вивчення сформованості толерантності у дітей старшого дошкільного віку, нами був проведений констатувальний експеримент.

Мета констатувального етапу дослідження полягає у розробці методики, визначенні з її допомогою рівнів сформованості толерантності у дітей в комунікативній діяльності, впливу сім'ї та закладу дошкільної освіти щодо формування даної якості у дітей.

Для реалізації цієї мети передбачається розв'язання таких завдань:

- визначити критерії і показники сформованості толерантності у дошкільників в процесі комунікативної діяльності у дітей;
- вивчити стан сформованості толерантності у комунікативній діяльності в дітей старшого дошкільного віку;
- з'ясувати роль батьків та вихователів у розвитку толерантності у дітей.

Даний експеримент проводився на базі закладу дошкільної освіти №23 м.Ніжина. У експерименті брали участь 34 дитини 5-6 - ти років, 8 вихователів, 34 батьків.

Сформованість у старших дошкільників толерантності у комунікативній діяльності розглядали як інтегративне особистісне утворення, що характеризується наявністю в дитини знань про норми і правила толерантної поведінки, позитивного ставлення до інших, умінь регулювати свої дії у взаємодії з однолітками без зовнішнього втручання.

На основі досліджень Н. Бариленко, А. Гончаренко, А. Маслоу, А. Шаграєвої характерних особливостей стосунків дошкільників, нами було виділено ряд характеристик, які стали основою моральних якостей, що можуть служити показниками для дослідження стану сформованих толерантних стосунків у дітей.

Започатковуючи експеримент, нами було визначено *критерії та показники* рівнів сформованості толерантності у дошкільників в процесі комунікативної діяльності у дітей. Взявши за основу виділені *критерії* К.Ремарчук та Н.Іванової [56;15], ми сформулювали наступні:

когнітивний (знання про етичні норми терпимої, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування, про різні емоції, почуття та поведінку людей; усвідомлення власної своєрідності та інших людей);

емоційно-ціннісний (уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; здатність до емпатії);

поведінковий (орієнтація на етикетні формули, дотримання норм терпимих взаєностосунків, сформованість навичок компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних комунікативних актах. вміння вибудовувати відносини з однолітками).

Критерії носять прогностичний характер, виступають підґрунтям для діагностики та корекції сформованості толерантності у дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Методика констатувального експерименту включала *два етапи*:

На першому етапі було підібрано діагностичні методики щодо виявлення рівнів сформованості толерантності у дітей дошкільного віку, здійснено спостереження за дітьми під час комунікативної діяльності, індивідуальну бесіду.

Другий етап передбачав анкетування педагогів, кількісну обробку й якісний аналіз результатів дослідження. Вивчався рівень уявлень педагогів про зміст досліджуваної категорії та усвідомлення необхідності її виховання в дітей старшого дошкільного віку. Вивчалися методи та особливості впливу педагогів на процес виховання дітей.

Вивчаючи сформованість толерантності у дітей дошкільного віку, нами були підібрані наступні методики.

Методика *«А у нас сьогодні новий друг»*

Мета: виявлення здатності до цілісного сприйняття іншої людини, дитиною.

Методика проведення: До групи була запрошена дитина з іншої групи дитячого садка. Час гостювання становив 60 хвилин. За цей час було проведено спостереження, як діти сприйняли дитину, гралися вони з нею, звертали на неї увагу, підходили вітатися, або ж навпаки - зовсім не помічали дитину.

По закінченню часу, ми підраховували, скільки дітей звернули увагу на нового друга, хто як повадився з новим другом, і хто подружився з ним.

Для виявлення наявного ставлення дитини до себе була використана діагностична методика «Драбинка»:

На папері намальована драбинка із семи сходинок. Окремо дається фігурка дитини, вирізана з паперу, яку кладуть на четверту сходинку.

Пояснення дитині: по середині драбинки стоїть хлопчик (дівчинка). На одну сходинку вище ставлять кращу дитину (показують), чим краща і добріша дитина – тим вище ставлять її, а на самій вищій сходинці можна поставити найкращу дитину. І навпаки, чим нижче від середини стоїть дитина на сходинках – тим більше вона нехороша, а на самій нижній – найсердитіші та недобрі діти. А на яку сходинку ти поставив би себе? Як думаєш, на яку сходинку поставить тебе мама, тато, вихователька; твій товариш? Постав на якусь сходинку свого товариша, братика (сестричку)... Результати заносяться у таблицю 2.1.

Таблиця 2.1.

	Ім'я дитини	На яку сходинку дитина поставила				Свого товариша
		Себе	З погляду мами	З погляду тата	З погляду друга чи (брата, сестри)	

Для визначення справедливого та доброзичливого ставлення до оточуючих (почуття рівноправності та справедливості) була використана методика «*Казковий будиночок в садку.*»

У роботі беруть участь декілька дітей. Дітям роздаються чисті аркуші паперу та заготовлені елементи для зображення будиночка в саду (форма будинку, вікна, двері, дах, декор, дерева, квіти), але розподілені вони не порівну: у когось всі вікна, але не має дверей, у іншого зовсім не має дерев та квітів і т.д. Дітям пропонується викласти будиночок у чарівному саду. Вихователь наголошує, що кращі роботи будуть виставлені на виставці. Педагог дітям може підказати: якщо комусь чого-небудь не вистачає, то можна ділитися і обмінюватися між собою.

Таким чином виникає ситуація, коли дитина змушена переживати за свою роботу, але у той же час звертатися за допомогою, віддавати свої деталі, навіть якщо вони потрібні їй самій. За роботою дітей спостерігають і фіксують всі вислови, дії, взаєностосунки, конфлікти і т.п.

В кінці роботи вихователь пропонує всім разом оцінити роботи дітей і відібрати кращі. Вихователь може навмисно критикувати гарні роботи, спостерігаючи за реакцією дітей – чи будуть вони виявляти незгоду із негативною оцінкою.

У цій ситуації проявляється здатність і бажання дитини допомогти, зрозуміти та врахувати потреби іншого, уміння справедливо співпрацювати, знаходити компроміси у комунікативній взаємодії, проявляється різна емоційна реакція на прохання товаришів і почуття рівноправності та справедливості.

Дані оцінюються за двома основними напрямками у 4-х бальній системі:

1. Емоційна захопленість взаємодією із однолітками.

0 балів – повна відсутність зацікавленості та уваги до дій однолітків, враховує лише свої інтереси.

1 бал – споглядає за роботою товаришів, без прояву інтересу та бажання допомогти, згоди із діями дітей не виказує, конфліктує, заздрить іншим.

2 бали – періодично спостерігає за діями та прагненнями товаришів, включається у розподіл елементів, вислуховує пропозиції товаришів, але не враховує їх, діє відповідно своїх інтересів.

3 бали – жваво цікавиться роботою дітей, активно співпрацює і співпереживає, доброзичливо висловлює свої пропозиції, терпляче вислуховує бажання інших.

II. Характер стосунків та взаємодії із однолітками.

0 балів – відмова допомагати іншим, нікому свої деталі не дає, ніяких оцінок роботам не дає і ніяк не реагує на оцінки інших;

1 бал – дуже неохоче обмінюється елементами (робить це лише під тиском інших дітей і лише в обмін на інший елемент), підтримує критику дорослого, відчуває свою перевагу, дає негативні оцінки чужим роботам, насміхається.

2 бали – не відмовляються допомогти, але лише після того як виконають свою роботу, погоджується з будь-якими оцінками дорослого, оцінює і хвалить лише свою роботу.

3 бали – дозволяє користуватися всіма своїми елементами, не вимагає щось натомість, допомагає та підказує іншим, знаходить компроміси у суперечках, справедливо ділить елементи, радісно реагує на позитивні оцінки своєї та чужих робіт, може виказати незгоду із критикою дорослого.

Отримані бали заносяться у таблицю 2.2.

Таблиця 2.2.

	Ім'я дитини	Емоційна захопленість взаємодією із однолітками	Характер стосунків та взаємодії із однолітками
--	-------------	---	--

Методика «*Два будиночка*» Т.Марцинковської.

Мета: визначити коло значимого спілкування дитини, особливості взаємин в групі, виявлення симпатій до членів.

Матеріал: Аркуш паперу, на якому намальовані два будинки. Один з них - великий красивий, червоного кольору, а інший - маленький, чорного кольору. Інструкція: «Подивися на ці будиночки. Уяви собі, що червоний будиночок належить тобі, в ньому багато гарних іграшок, і ти можеш запросити до себе всіх, кого захочеш. А в чорному будиночку іграшок зовсім немає. Подумай і скажи, кого з дітей своєї групи ти запросив би до себе, а кого оселив би в чорному будиночку».

У процесі дослідження педагог індивідуально розмовляє з кожною дитиною, записує, хто, де поселиться, потім запитує, чи не хоче дитина поміняти когось місцями, чи не забула кого-небудь. У тому випадку, якщо дитина небажає нікого вибирати, вихователю не варто наполягати на прийнятті ним рішення.

Дані методики забезпечують комплексне обстеження толерантних взаємин дітей старшого дошкільного за визначеними компонентами та їхніми показниками.

По завершенню обстеження буде проаналізовано виявлений стан взаємин серед дошкільнят та планується складання програми з формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку.

Нами було проведено *спостереження* за комунікативно-мовленнєвою діяльністю дітей в процесі життєдіяльності.

Структура спогстерезення вибудовувалася за методом полярних профілів, які фіксують індикатори рівня розвитку конкретних толерантних якостей (доброзичливий - агресивний; самокритичний - самовпевнений; емпатичним - егоїстичний; відкритий - замкнутий; творчий - обмежений; дивергентний - прямолінійний; незалежний - скутий; поступливий - впертий; чуйний - черствий; оптимістичний - скептичний; образливий - необідчивий;

терплячий - нетерплячий і т.д.). Кожна якість отримала інтерпретацію, що дало можливість фіксувати в процесі педагогічного спостереження конкретні поведінкові прояви ознак толерантності досліджуваних.

Результати спостереження фіксувалися на спеціальних бланках.

Об'єкт спостереження: діти старшого дошкільного віку.

Суб'єкт спостереження: експериментатор.

Предмет спостереження: комунікативно - мовленнєва діяльність дітей старшого дошкільного віку.

Вид спостереження: не стандартизоване, зовнішнє, ситуативне, періодичне.

Форма фіксації результатів спостереження: протокол, бланк протоколу.

Спостереження дало можливість визначити рівні сформованості толерантності у дітей під час комунікативної діяльності; активність дитини в процесі комунікативних дій, основні мовленнєві конструкти, які діти використовують під час їхньої взаємодії.

Нас цікавило, наскільки дитина дотримується норм конструктивних взаємостосунків, володіє навичками компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних комунікативних актах; вміє вибудовувати відносини з однолітками, вживає етикетні формули.

Здійснено 5 сеансів спостережень за комунікативною діяльністю дітей у процесі ігрової та трудової діяльності.

У протоколах спостереження фіксувалися індивідуальні прояви толерантності у комунікативній діяльності дитини (див.дод. А).

З метою вивчення ролі батьків та вихователів у вихованні в дітей толерантності , нами було проведене *анкетування*.

Анкетування вихователів ставило за *мету*: вивчити рівень розуміння педагогами даної проблеми, її актуальність.

Нами було розроблено *анкету* (див. дод. Б), запитання якої дають можливість дослідити практичну діяльність педагогів щодо виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності.

В анкетуванні взяли участь 8 вихователів. Перед заповненням анкет, експериментатором було сказано вступне слово з метою позитивного налаштування вихователів на написання відповідей.

Наша анкета складається з семи запитань, кожне з яких дозволило отримати інформацію щодо компетентності педагога у роботі з старшими дошкільниками з метою виховання толерантності як однієї з базових якостей особистості.

Ми прагнули з'ясувати, чи використовують вихователі ефективні форми та методи, які б сприяли вихованню толерантності в комунікативній діяльності.

Анкетування батьків дозволило нам з'ясувати думку батьків про значення виховання толерантності у дітей, отримати інформацію щодо їхньої ролі у вихованні даної якості у власних дітей та проаналізувати їхню співпрацю із ЗДО в означеному напрямку. *Анкета* (див. дод. В) містила подібні запитання, що і до вихователів.

Вивчалися методи та особливості впливу дорослих на процес виховання дітей.

Для обробки та аналізу зібраних матеріалів використано *методи математичної статистики*.

Таким чином, з метою дослідження виховання толерантності в комунікативній діяльності дошкільників було використано цілий комплекс методів, кожний з яких доповнював попередній, а всі разом дозволяли одержати цілісну характеристику досліджуваного явища. Взаємодоповнюваність і різноманітність методів дослідження дають підстави говорити про ефективність та об'єктивність здобутої інформації.

2.2. Характеристика рівнів сформованості толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності.

Для вивчення рівнів сформованості толерантності у старших дошкільників, нами було проаналізовано результати констатувального етапу дослідження.

Проаналізувавши роботу з дітьми за методикою «*А у нас сьогодні новий друг*», ми підрахували, скільки дітей звернули увагу на нового друга, хто як повадився з новим другом, і хто подружився з ним.

Аналіз результатів показав, що в даній групі - 20% дітей мають *високий рівень* толерантності; 30% - *середній рівень*; 50% переважає *низький рівень*.

Ті діти, які нами віднесені до високого рівня, простежується чітко виражений пізнавальний інтерес. Вони зразу ж зацікавилися новою дитиною, проявили ініціативу щоб подружитися з нею, привіталися і почали розпитувати скільки їй років, чим любить займатися тощо. З першої хвилини знайомства діти демонстрували норми толерантної поведінки.

Дошкільники із середнім рівнем сформованості толерантності не відразу вступили у мовленнєву взаємодію з новенькою. Вони потребували заохочення з боку педагога, який прагнув викликати у дітей інтерес до дівчинки. І тільки після того, як вихователь надала дітям інформацію про дівчинку, вони стали проявляти до неї цікавість, однак у їхніх мовленнєвих висловлюваннях бракувало чемності, толерантності. Іноді викрикували свої фрази, перебивали відповіді дівчинки, були не уважні, що і говорить про недостатній рівень знань суспільних норм і правил поведінки.

І переважна більшість дошкільників, що мають низький рівень, мають вибірккові знання щодо суспільних норм і правил поведінки, або взагалі вони ще перебувають на етапі формування. Вони взагалі не проявили ніякого інтересу до нової дитини. Коли вихователь звертала увагу дітей на новеньку, такі діти

тільки поглянули в бік дівчинки, але не вступали з нею в мовленнєву взаємодію, займалися своїми справами.

Отже, можемо зробити висновок про те, що за даною методикою 50% дошкільників мають низький рівень сформованості толерантності у взаємодії з іншими.

Критеріями оцінки діагностичної методики «*Драбинка*», були:

- вважається нормою, якщо діти цього віку ставлять себе на сходинку «дуже хороші», «самі хороші» діти. Якщо ставлять на будь-яку з нижніх сходинок, (тим більше на найнижчій) говорить про негативне ставлення до себе, невпевненості у власних силах;
- ознакою неблагополуччя є те, коли в відносинах дитини з близькими дорослими є відповіді, в яких всі рідні ставлять її на нижні сходинки.

Проаналізувавши результати даної *методики*, було виявлено: у 16% досліджуваних – висока самооцінка, у 13% вибірки – середня самооцінка, у 26% - неадекватно завищена самооцінка, 25% мають неадекватно занижену самооцінку, і 20% вибірки мають неадекватно низьку самооцінку.

Аналіз результатів методики дає підстави визначити, що діти із завищеною самооцінкою поставили себе на найвищу сходинку, те ж саме зробили з боку мами, тата та інших. Тобто у дитини наявні егоїстичні риси, вона вважає себе найважливішою. Майже половина досліджуваних мають занижену, або неадекватно занижену самооцінку. Це говорить про те, що у дитини не сформоване ціннісне ставлення до себе, а отже і до інших. І тільки незначний відсоток дітей продемонстрували сформованість відповідної самооцінки та чітких уявлень про себе.

У процесі аналізу було встановлено, що у дівчаток, в цілому, самооцінка вище сформована, ніж у хлопчиків.

Методика «*Казковий будиночок у садку*» дала можливість з'ясувати ставлення дитини до інших, зокрема однолітків.

Аналізуючи перший напрям «Емоційну захопленість взаємодією із однолітками», було виявлено, що тільки незначна кількість дітей (17,6 %) продемонстрували конструктивне ставлення до інших під час виконання спільної діяльності. Діти цікавилися роботою своїх однолітків, доброзичливо висловлювали свої побажання, терпляче вислуховували пропозиції інших, переживали за кінцевий результат. Більшість дітей (44,2%) активно включались у розподіл елементів, слухали пропозиції своїх товаришів, але вислухавши, діяли по-своєму. Тобто дошкільники керувалися тільки власними інтересами, не зважаючи на запропоновані варіанти своїх однолітків. Решта дітей (38%) виявили низький рівень емоційної захопленості взаємодією з іншими. У них практично відсутні уміння спільно виконувати завдання, надають перевагу тільки власним діям. Не враховують думку своїх однолітків, не переживають за результат, відсутнє бажання допомогти іншим або поділитися деталлю.

Вивчаючи другий напрям «Характер стосунків та взаємодії із однолітками», ми виявили, що 20,5% дошкільників засвідчили уміння конструктивно налагоджувати стосунки з іншими, проявили толерантність під час спільної діяльності, знаходили компроміси у суперечках, раділи від позитивних оцінок своєї та чужих робіт. Якщо дорослий висловлює критику, то такі діти сміло вступають у конструктивну суперечку і відстоюють свою думку соціально-прийнятними засобами. 41% дітей не відмовлялися допомогти іншим, але лише після того як виконають свою роботу. Тому перевагу надавали власним інтересам і не проявляли турботу по відношенню до інших. Погоджувалися з будь-якими зауваженнями дорослого .

І 38,5% малюків не проявляли конструктивного бажання до співпраці з іншими, дуже неохоче обмінювалися елементами і то тільки після того, як дитина взамін дасть свій елемент. Такі діти проявляють зверхнє ставлення до інших, керуються тільки своїми інтересами, вважають правильним тільки свій варіант виконання завдання.

Отже, більшість дітей знаходиться на середньому рівні сформованого ставлення до інших в процесі комунікації, що є одним із елементів толерантності.

Методика «*Два будиночка*» Т.Марцинковської дозволила визначити коло значимого спілкування дитини, особливості взаємин в групі, виявлення симпатій до інших дітей.

За результатами проведеної методики, виявилось, що більша частина дітей - 40% відносяться до типу дітей, якими *нехтують* - це діти, які отримали менше середнього значення позитивного вибору. 35% дітей - відносяться до типу «*улюблених*» - це діти, які здобули середню і вище середнього значення позитивного вибору. 15% дітей із групи відносяться до типу «*популярні*», вони отримали в два рази більше позитивних схвалень від середньої суми позитивних виборів. По 5% дітей належать до типів «*відкинутих*» і «*ізолюваних*» дітей. «Відкинуті» - це діти, які отримали тільки негативні вибірки. «Ізолювані» - це діти, які не отримали жодного вибору.

Загальний результат проведеної методики засвідчує, що біля 55% дітей у групі, з якими б хотіли спілкуватися інші і до яких частина дітей проявляє симпатію. Хоча половина дітей в даній групі досить дружні, але в той же час є і ізолювані і відкинуті діти, а таке ставлення не сприяє налагодженню толерантних стосунків один з одним.

Наступним методом нашого дослідження було *спостереження*, в процесі якого було виявлено активність дитини в процесі комунікативних дій, вживання толерантних мовленнєвих висловлювань, дотримання норм конструктивних взаємостосунків, уміння вибудовувати відносини з однолітками.

На основі досліджень Н. Бариленко, А. Гончаренко, нами було виділено ряд характеристик, які стали критеріями оцінки сформованості толерантної поведінки дошкільників під час комунікативної діяльності:

- прагненням до спільної діяльності;
- здатність до емпатії та наслідування;

- природна відкритість дошкільника;
- справедливе, рівноправне ставлення один до одного;
- прояв безкорисної турботи та бажання допомагати іншим.

У результаті *спостереження*, ми прийшли до висновку, що біля 20% дітей постійно проявляють потребу у спілкуванні, швидко включаються у взаємодію, відкриті у стосунках з іншими, доброзичливі, творчі, дотримуються соціально прийнятних форм висловлювань, розуміють партнера і проявляють до нього інтерес, турботу, бажання допомогти. За результатами виконання ігрових дій виявилось, що діти старшого дошкільного віку активно взаємодіють із дітьми своєї групи, вступають з ними в мовленнєвий контакт, у конфліктних ситуаціях ці діти використовують такий мовленнєвий прийом, як домовлення. Інша категорія дітей (46%) виявляють потребу у спілкуванні частково, це залежить від ролі, яка їм дісталася, від сприйняття чи несприйняття партнера, особистісного ставлення до нього, вступають у взаємодію з іншими, переважно, для задоволення своїх потреб, самовпевнені, вперті, нетерплячі, вживають приємні звернення час від часу. І 34% дошкільників уникають будь- яких комунікативних ситуацій, надають перевагу тільки тим дітям, з якими товаришують, часто вступають в суперечки, практично не цікавляться діями інших дітей, не допомагають і не підтримують інших навіть тоді, коли можуть допомогти, мають схильність до жадібності, честолюбства, прагнення відзначитися (приховування та виправдання хибних вчинків); насміхаються над фізичними недоліками товариша, вигадують прізвиська.

Простежується і той факт, що частина дітей не вміють домовитися, визначити правила спільної діяльності у конструктивній формі, узгодити свої дії в процесі гри, порозумітися один з одним. Внаслідок цього, виникали конфліктні ситуації, вирішення яких потребували втручання дорослого. Кілька дітей старшого віку не зацікавлені у спілкуванні з іншими дітьми: в них переважали силові методи вирішення конфліктних ситуацій.

Узагальнивши результати констатувального етапу дослідження, враховуючи попередньо виділені *критерії та показники*, нами було виокремлено рівні сформованості толерантності у дітей дошкільного віку; *достатній, середній, низький*.

Таблиця 2.3.

Якісно-кількісна характеристика рівнів сформованості толерантності старших дошкільників

<i>Рівні</i>	<i>Якісні характеристики рівнів</i>	<i>Кількісний розподіл, %</i>
<i>Достатній</i>	<p>Дитина має ґрунтовні знання щодо моральних норм і правил взаємостосунків з навколишніми, способів їх прояву, розуміє, що всі люди різні, усвідомлює сутності терпимих та доброзичливих взаємостосунків. Здатна до емпатії, уміє розрізняти емоційні стани самої себе та однолітків, сприймати та адекватно на них реагувати, виявляти. Демонструє емоційно стійке позитивне ставлення до інших людей. Конструктивно взаємодіє з однолітками, домовляється, узгоджує свої дії з іншими. Проявляє толерантне ставлення до інших людей (дітей), має низький рівень агресивності. Самостійно виявляє міжособистісну толерантність, стриманість до протилежних думок. Характеризується вмінням добровільно допомогти тим, хто потребує допомоги, бажанням зробити приємне іншим, прагненням до спільної діяльності У мовленні переважають слова та вислови, орієнтовані на підтримку, схвальність.</p>	20,5% (7 дітей)

Середній	<p>Для дитини характерним є часткове розуміння основних понять про загальнолюдські морально-етичні цінності, правила взаємостосунків з оточуючими. Має сформоване розуміння своїх і чужих емоцій, але емоційний відгук на почуття оточуючих, емпатія і позитивне ставлення до ровесників виявляються вибірково, згідно власних інтересів. Малюк мотивований на зовнішній прояв доброзичливості, турботи і чуйності, реагування на емоційний стан та поведінку однолітків, але визначається це більше вказівками дорослого, його контролем або власною вигодою. Емоційні переживання та вчинки часто набувають прагматичного характеру. У міжособистісній взаємодії часто спостерігаються конфлікти, прояви категоричності, відстоювання власних позицій. Допомогає товаришеві під впливом педагога й колективу, підтримує ініціативу інших, співчуває невдачам товариша, але під час мовленнєвої взаємодії вживає слова та вирази негативного характеру.</p>	41,3% (14 дітей)
Низький	<p>Дитина має фрагментарні знання щодо моральних норм і правил доброзичливих взаємостосунків. Відсутність розуміння того, що всі люди різні, не усвідомлює сутності терпимої поведінки, турботливого й чуйного ставлення до оточуючих. Притаманні егоїстична самооцінка, невміння ідентифікувати емоційні стани самих себе та однолітків; байдуже ставлення до інших, їх емоційних переживань, відсутність мотивації до вияву турботи і чуйності. Позитивне ставлення до ровесників демонструють лише до вибірково дітей, проте воно є короткочасним, нестійким. Не сформовані вміння стримувати негативні емоції, а взаємодія з однолітками носить деструктивний характер, часто конфлікт завершується агресивними діями. Відсутня підтримка інших, простежується схильність до жадібності, честолюбства, прагнення відзначитися (приховування та виправдання хибних вчинків); насміхаються над фізичними недоліками товариша, вигадують прізвиська. Характеризуються несприятливим статусом у колективі.</p>	38,2% (13 дітей)

Отже, аналіз результатів проведеного дослідження дає нам можливість говорити про те, що сформованість толерантності у дітей старшого дошкільного

віку перебуває на середньому та низькому рівнях. І тільки 20,5% дошкільників проявляють толерантне ставлення до інших, володіють чіткими знаннями про суспільні норми і правила поведінки.

Результати констатувального експерименту дали підстави вважати рівень вихованості толерантності, як такий, що потребує розробки системи роботи, впровадження педагогічних умов, які забезпечать ефективне вирішення основної проблеми дослідження.

2.3. Вплив педагогів та батьків на виховання толерантності у дітей дошкільного віку.

Іншою важливою ланкою нашої роботи є вивчення впливу педагогів на засвоєння дітьми толерантних форм взаєностосунків з іншими в процесі комунікативної діяльності.

Для з'ясування даного явища, нами проведено анкетування вихователів.

Аналіз відповідей *вихователів* на запитання анкети, дає можливість стверджувати, що всі вихователі приділяють важливе значення вихованню толерантності у дітей дошкільного віку. У своїх відповідях педагоги зазначили, що в першу чергу, при вихованні даної якості, слід звернути увагу на дітей, які не досить виховані, або занадто самовпевнені, які вважають себе центром уваги і домінують над іншими.

Відповідаючи на запитання, «Чи в достатній мірі висвітлені у чинних програмах виховання і навчання завдання, які забезпечують виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності?», ми отримали наступні результати. Біля 75% педагогів зазначили одним словом «недостатньо», але не назвали навіть програми за якою вони працюють. Решта (25%) педагогів були більш відкритими щодо нашої співпраці. Вони зазначили, що працюють за програмою «Українське дошкілля» (2017 р.), виділили освітні завдання, які

передбачають виховання у дітей гуманістичних засад. Написали, що слід збагачувати знання дітей про пріоритети загальнолюдських цінностей: справедливість, чесність, доброту, повагу; розвивати в дитини соціальні емоції (співчуття, бажання допомогти), відстоювати власні інтереси. Виділили поняття, які дитина має засвоїти: “доброта”, “чуйність”, “справедливість”, “дружба”, “чесність”, “товариськість” тощо. На жаль, як зазначили, педагоги у програмі не виділено саме поняття «толерантність». Хоча серед завдань було виділено; «вчити хлопчиків щодо дівчаток бути поступливими, толерантними». Пояснювати, що таке толерантність (здатність терпляче ставитися до чужих поглядів, звичок, рахуватися з думкою інших дітей, дорослих). Вчити адекватно реагувати на асоціальні вчинки, розв’язувати спірні питання, бути справедливим, совісним, відповідальним. Виховувати доброзичливість у взаєминах з однолітками.

Педагоги, користуючись програмою, виділили завдання, яке спрямоване на виховання толерантності у дітей дошкільного віку. Конкретного завдання, яке розкривало б організацію педагогічної діяльності щодо забезпечення виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності, не виявлено. Тому педагоги зробили висновок, що у даній програмі не достатньо висвітлене дане завдання.

Всі педагоги зазначали, що не аналізували інші програми.

Виділяючи форми та методи, які сприяють вихованню толерантності у дітей в комунікативній діяльності, більша половина педагогів зазначили спеціально організовану педагогом діяльність: *гру, спілкування, трудову діяльність*; із методів виховання толерантності виділили *розповідь, етичну бесіду, особистий приклад, вправи*. Незначна частина педагогів виділили *модельовання та розігрування ситуацій на морально-етичну тематику, читання художньої літератури та обговорення змісту*, де на прикладах героїв сюжету діти вчаться бути толерантними один до одного, поступатися своїми інтересами, враховувати думку інших. Такі взаєностосунки, пояснюють

педагоги, будуються на повазі цінностей і поглядів важливих для інших, але і не виключається осмислення і пріоритетність власних цінностей, бажань та почуттів.

Під час розігрування ситуацій, дитина мусить конструктивно відстоювати свої позиції і вимагати толерантного ставлення до себе. Це дає їй перевагу і витривалість у конфліктних ситуаціях. Саме це і є справжньою, зрілою, позитивною толерантністю, стверджують педагоги.

На останнє запитання, що включає інформацію щодо форм роботи з батьками, відповіді педагогів були однотипні. Всі зазначили, що головний акцент робиться на моральному вихованні дітей під час проведення батьківських зборів, але окремої теми стосовно виховання толерантності у дітей, вони не висвітлювали. Хоча розглядали теми стосовно виховання *культури спілкування, чуйності, доброти, дружби тощо*.

Проаналізувавши анкетні дані *батьків*, ми прийшли до таких висновків, що батьки як і вихователі вважають проблему виховання толерантності актуальною в наш час. Стосовно запитання, чи вважають вони свою дитину толерантною, більшість батьків дали схвальну відповідь. Решта – намагалися обґрунтувати, що їхня дитина поводить себе по-різному, в залежності від ситуації спілкування та партнера по спілкуванню. Як виявилось, діти дотримуються правил і норм толерантного спілкування з чужими дорослими, в тому числі з вихователями, оскільки вони є для них авторитетом. Під час комунікації з рідними, діти не завжди толерантні, можуть вживати грубі слова, не прислухатися до думки дорослого, діяти навпаки. З однолітками дитина теж поводить себе по-різному. Це буде напряму залежати наскільки у дитини вихована дана якість.

Серед респондентів на запитання «Які форми та методи сприяють вихованню толерантності у дітей в комунікативній діяльності?» більшість батьків (67,5%) виділили читання художньої літератури, власний приклад; 49,1% батьків відділи перевагу спілкуванню, ігровій діяльності. Найменша

кількість батьків 19,5% зазначили обговорення з дитиною різних ситуацій на моральні теми, пояснення, перегляд мультфільмів про гарні вчинки персонажів

Батьки не були досить відвертими у своїх відповідях, особливо якщо це стосувалось щодо сформованості толерантності у їхньої дитини. На нашу думку, це зумовлені небажанням батьків розповідати іншим про власні труднощі у вихованні дитини. На запитання «Чи співпрацюєте із ЗДО у вихованні даної якості Вашої дитини?» всі батьки дали стверджувальну відповідь, але наголосили на тому що окремо дану якість не обговорювали, можливо, педагоги наголошували про толерантність тоді, коли характеризувались інші моральні якості дитини.

Отже, більшість батьків дітей зацікавлена у взаємодії з закладом дошкільної освіти і готові прислухатись до порад вихователя, але іноді, залежно від ступеня педагогічних труднощів, віддають перевагу вирішенню проблемних ситуацій у сімейному колі.

Таким чином, у процесі аналізу стану готовності педагогічного колективу та батьків до виховання у дітей даної якості, виявлено чинники, які знижують ефективність процесу виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників:

- низька обізнаність педагогів щодо сутності толерантних взаємостосунків в процесі комунікації;
- несистематичний і фрагментарний характер виховної роботи, домінування в її змісті інформування дітей про правила і норми морально-етичної поведінки, яке не супроводжується залученням вихованців до міжособистісної взаємодії на засадах поваги і стриманості, емпатійності, доброзичливих стосунків;
- відсутність програм і методичних розробок з досліджуваної проблеми;
- у роботі з батьками не приділяється належна увага щодо поняття “толерантність” та його характеристик, не проводяться форми роботи щодо надання батькам інформації стосовно виховання даної якості у їхніх дітей.

- недостатне розуміння батьками створення умов та використання методів для набуття дитиною досвіду толерантних взаємовідносин з іншими.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Комплексна методика констатувального етапу дослідження забезпечила обґрунтоване діагностування стану сформованості толерантності дошкільників та чинників, що впливають на реалізацію даного процесу. Уможливила виділення нами рівнів сформованості толерантності старших дошкільників та дала підстави для характеристики дошкільників кожного рівня.

На основі узагальнення наукових джерел, критеріями сформованості толерантності старших дошкільників визначено:

когнітивний (знання про етичні норми терпимої, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування, про різні емоції, почуття та поведінку людей; усвідомлення власної своєрідності та інших людей);

емоційно-ціннісний (уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; здатність до емпатії);

поведінковий (орієнтація на етикетні формули, дотримання норм терпимих взаєностосунків, сформованість навичок компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних комунікативних актах. вміння вибудовувати відносини з однолітками).

На основі розроблених критеріїв та їх показників, нами було визначено рівні сформованості толерантності у дошкільників: *достатній, середній, низький*. Результати дослідження показали, що 20,5 % досліджуваних володіють *достатнім рівнем* сформованості толерантності, 41,3% - *середнім рівнем* і у 38,2 виявлено *низький рівень*. Виходячи з отриманих результатів, ми побачили, що переважна більшість дітей володіє *середнім рівнем* сформованості даної якості. Той факт, що значна частина дітей перебуває на низькому рівні сформованості толерантності, дає нам підставу для організації подальшого експериментального навчання дітей.

З'ясовано, що на розвиток толерантності у дошкільників мають значний вплив педагоги закладу дошкільної освіти та батьки. Вихователі та батьки

виступають основним прикладом для наслідування. Співставлення результатів анкетування засвідчує, що педагоги і батьки небайдужі до проблеми виховання толерантності у дітей в процесі комунікативної діяльності.

Створення розвивального середовища, яке б забезпечувало можливість дитини засвоювати толерантні форми міжособистісної поведінки та мовленнєві еталони сприятиме розвитку даної якості у дітей.

РОЗДІЛ III. ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності.

Результати констатувального етапу дослідження дали підстави оцінити рівень сформованості толерантності у старших дошкільників як такий, що потребує уваги з боку дорослих.

Здобуті результати попереднього етапу дослідження дозволяють говорити про те, що за звичайних умов організації життєдіяльності дитини в дошкільному закладі не складаються оптимальні педагогічні умови для формування даної якості у дітей старшого дошкільного віку.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел І. Беха, А. Богуш, Н. Гавриш, А. Гончаренко, О. Запорожця, С. Кулачківської, С. Ладовир, М. Лісіної, Т. Поніманської, щодо специфіки формування взаєностосунків старших дошкільників засвідчив, що цей вік є сензитивним для розвитку і становлення толерантних взаєностосунків завдяки низці вікових і психологічних утворень, провідних мотивів поведінки та характерних проявів у взаєностосунках із оточуючими. Було з'ясовано, що толерантне ставлення дошкільника розкривається у формах і змісті його ставлення до партнера по спілкуванню.

На підставі теоретичного аналізу проблеми та узагальнення різних педагогічних підходів і практик в роботі обґрунтовуються такі педагогічні умови виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку: *створення толерантного простору закладу дошкільної освіти; підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії в процесі спілкування; взаємодія педагогів і батьків дітей у вихованні толерантності.*

Створення толерантного простору закладу дошкільної освіти, в якому кожна дитина, незалежно від етнічної приналежності, буде відчувати себе комфортно, захищено і буде здатна до відкритої взаємодії з навколишнім світом є однією з важливих умов виховання толерантності у дітей.

Як зазначає О.Соколовська, толерантне середовище не є чимось матеріальним — насамперед це гуманні та демократичні стосунки між усіма учасниками освітнього процесу, які базуються на взаємоповазі, взаєморозумінні, готовності до прийняття людей інших поглядів, звичаїв, традицій, національностей, рас. Це — співпраця в атмосфері поваги, теплоти, людяності, комфортності; сформоване вміння сприймати кожного члена колективу як особистість. Таке середовище створюється у спільній предметно-практичній діяльності та пов'язаному з нею спілкуванні дітей і дорослих. У толерантному середовищі є всі умови для реалізації права кожної дитини на власне добротворче ставлення до оточення, самореалізації особистості в різних сферах діяльності [66].

Зміст дошкільної освіти згідно з Базовим компонентом полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розвитку її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб дітей, забезпеченні загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків дитини і навколишнього середовища, суспільства і природи, організації толерантного простору в дошкільному навчальному закладі [2].

Гуманістичні концепції сучасної освіти у своїй основі спираються на систему принципів, що визначають необхідність глибокої поваги, турботи, любові до кожної дитини, здатності вихователя бачити в кожній дитині індивідуальність і забезпечувати умови для виховання її як особистості. За глибоким переконанням В. Сухомлинського «Виховання в широкому розумінні – це багатогранний процес постійного духовного збагачення й оновлення і тих, кого виховують, і тих, хто виховує» [70, с.398].

Педагогічний колектив представляє собою модель, за якою дитина може сформувати своє уявлення про колектив дорослих, про способи, прийоми спілкування і взаємодії. Тому цілі і завдання самовдосконалення, саморозвитку колективу в плані формування толерантного простору, в якому зміцнюється атмосфера поваги, доброзичливості та уважного ставлення один до одного, є першорядними в житті навчального закладу.

Підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантного виховання. Від його особистісного потенціалу, професійних знань і умінь, від його переконань, поглядів, світогляду залежить ефективність, продуктивність спілкування і спільної діяльності. Як зазначає, О.Соколовська, толерантність вихователя проявляється на вербальному й невербальному рівнях спілкування, в позитивних установках вихователя стосовно себе, дітей, процесу навчання, освіти взагалі (доброзичливість, схвалення, самосхвалення, оптимістичність, щодо прогнозів розвитку дітей) [66].

Тому виховання толерантності у дітей дошкільного віку – це, з педагогічної точки зору, цілеспрямована організація позитивного досвіду толерантності, тобто цілеспрямоване створення умов, що сприяють взаємодії з іншими дітьми, якими б вони не були. Важко уявити, що нетерпимий до інших педагог зможе виховати у дитини толерантне ставлення до інших людей, до інших культур.

Таким чином, виділимо ті якості, якими повинен володіти педагог в зазначеній для нас виховній ситуації:

- загальна національна культура педагога, культура співпраці та взаємодії;
- глибоке знання національної культури, прояв її в поведінці;
- професійна майстерність, освоєння нових прийомів роботи;
- психологічна установка на толерантність, етнокультурне спілкування;
- ставлення до дитячого колективу як вільної спільності однодумців;
- прагнення до самоаналізу та самовдосконалення.

Застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії в процесі спілкування передбачає знання педагогами теоретичних та методичних аспектів раціонального використання нових технологій в закладі дошкільної освіти. До такого роду технологій відносяться особистісно-орієнтовані технології, такі як: діалог, дискусія, співпраця.

Діалог є одним з провідних компонентів сучасної гуманістичної парадигми. Діалог - спосіб пізнання себе і навколишньої дійсності в умовах суб'єктно-сміслового спілкування. В рамках цієї технології передається різноманітна інформація, як по суті розмови, так і про співрозмовників, про їх внутрішній світ і рівні сформованості комунікативної та діалогової культури.

У сфері діалогічного спілкування специфічне місце займає дискусія. Головна мета дискусії - розвиток комунікативної і дискусійної культури в процесі пошуку істини. Уміло організована дискусія є найважливішою методичною формою розвитку толерантності. Наступною педагогічною технологією є співпраця, що має на увазі спільне визначення цілей діяльності, спільне планування, розподіл сил і засобів на основі можливостей кожного.

Одним з важливих ланок по вихованню основ толерантності у дошкільнят є *взаємодія педагогів і батьків дітей*. Значення сім'ї у формуванні толерантної свідомості і поведінки дитини важко переоцінити. Батьки є першими і основними вихователями дітей, і неможливо сформувати толерантність у дитини, як і будь-яку іншу якість, якщо вони не є союзниками педагогів у вирішенні цієї проблеми. Атмосфера відносин в родині, стиль взаємодії між батьками, між родичами, дітьми істотно впливають на формування толерантності у дитини. В основі взаємодії педагогів і батьків лежать принципи взаємної довіри і поваги, взаємної підтримки і допомоги, терпіння і терпимості по відношенню один до одного. Робота вихователів з батьками по формуванню толерантності у дітей повинна проводитися з урахуванням особливості сім'ї і сімейних взаємин.

Таким чином, нами обґрунтовано комплекс педагогічних умов виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності. Дані умови взаємозв'язані між собою і кожна попередня умова є підґрунтя для наступної. Вищеназвані умови можуть бути виконані тоді, коли їх реалізація буде забезпечуватись, з одного боку, професійною компетентністю та особистими якостями педагога і, з другого – толерантною поведінкою батьків, які б засвічували оптимальний рівень їхньої загальної культури.

3.2. Система роботи щодо виховання толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності.

Результати констатувального етапу дослідження дали підстави оцінити рівень сформованості толерантності у дітей, як такий, що потребує подальшого вдосконалення.

Здобуті результати попереднього етапу дослідження дозволяють говорити про те, що за звичайних умов організації життєдіяльності дитини в закладі дошкільної освіти не складаються оптимальні педагогічні умови для виховання толерантності у дітей під час комунікативної діяльності.

Саме тому *мету* формувального експерименту ми вбачали у забезпеченні умов виховання толерантності старших дошкільників у комунікативній діяльності, а саме: *створення толерантного простору закладу дошкільної освіти; підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії в процесі спілкування; взаємодія педагогів і батьків у вихованні толерантності у дітей.*

Для реалізації даної мети передбачалося розв'язання наступних завдань:

- розробити систему роботи, спрямовану на виховання толерантності у дітей в комунікативній діяльності;

- підібрати форми роботи з педагогами та батьками, які б сприяли розширенню їхніх знань з означуваної проблеми.

Формувальний експеримент проводився на базі ДНЗ № 23 м.Ніжина. Була організована система виховних впливів на *дошкільників, вихователів, батьків.*

Організація формування *толерантного середовища* передбачала спільну роботу вихователів і батьків. Насамперед, це демонстрація дорослими позитивних зразків у повсякденній поведінці. Провідна роль у цьому процесі відводиться вихователю — саме він добирає засоби впливу на дитину. Одночасно нами забезпечувалась і друга педагогічна умова, а саме *підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантної взаємодії в процесі спілкування.*

При організації толерантного середовища враховували наступні функції: ціннісно-орієнтовану (яка забезпечує динаміку розвитку та оптимізацію різних видів діяльності); організаційну (забезпечує координацію учасників освітнього процесу, реалізацію різних способів взаємодії з навколишнім середовищем, розвиток навичок роботи в групі); оціночно-рефлексивну (створює умови для вивчення і аналізу подій і вчинків дитини, здійснює всі типи контролю, оцінки дитиною своїх можливостей і здібностей).

В основу виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в такому середовищі покладена система, яка забезпечує послідовність, засвоєння знань і застосування їх в практичній діяльності.

Ця послідовність виражена в умовах поняття толерантності і відображена в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Завдання і результати критеріїв толерантності дітей старшого дошкільного віку

№ Критерій	Завдання, які вирішуються
Мотиваційний	Набуття знань про сутність толерантної особистості Ухвалення толерантності як цінності.
Когнітивний	Засвоєння дітьми дій морального характеру, освоєння знань про можливі варіанти комунікації і прояв адекватної реакції в різних ситуаціях.
Емоційно-вольовий	Формування умінь і навичок застосування знань морального характеру в суспільному житті Розвиток і прояв самоконтролю в конфліктних ситуаціях. Уміння розглянути і оцінити свої дії і дії оточуючих з позиції толерантної особистості.
Поведінковий	Придбання досвіду щодо застосування отриманих знань в активному соціальному просторі через різні види діяльності. Освоєння отриманих знань і досвіду, застосування набутого в різних видах діяльності.

У дослідженні Д.Фельдштейна йдеться, що вік дітей 6-7 років вважається сприятливим для формування установок толерантної свідомості. Формування основ толерантності у нашому дослідженні буде проходити через навчання комунікативної поведінки під час спілкування.

Ми наголошували педагогам, що вони мають забезпечити наявність сприятливого соціального та емоційного клімату; створенні умов для спільної роботи дітей, а також надання один одному допомоги в досягненні позитивного результату.

У зв'язку з цим, пропонували педагогам вирішити наступні завдання у роботі з дошкільниками:

- формування уявлення про „толерантність” як одного із напрямів гуманістичного виховання, що включає такі поняття, як *особистість, сім'я, суспільство*;

- дотримання принципів толерантності у стосунках з навколишніми, розширення уявлення дитини про інших людей;

- запровадження методичних рекомендацій щодо змін у технологіях навчання та виховання у закладі дошкільної освіти, які б відповідали принципам педагогіки толерантності;

- виховання активної життєвої позиції у дітей на основі усвідомлення ними своїх потреб, переваг і недоліків, прав і обов'язків; розуміння прав і норм людського співіснування; розвитку уміння давати оцінку своїм вчинкам і вчинкам інших;

- адаптація навчальних матеріалів для використання по-новому, підтримуючи самостійний вибір дитини в процесі навчання у групі;

- використання різних варіантів об'єднання дітей у групи та налагодження співробітництва та підтримки серед дітей групи;

- використання широкого спектра занять, практичних вправ і матеріалів, що відповідають рівню розвитку дитини;

- формування уявлення дитини про себе як унікальну, неповторну особистість; уміння прислухатися до думки інших; мирно, без конфліктів вирішувати різні проблеми [65].

Розробляючи систему роботи з дошкільниками, ми користувалися методичними розробками таких науковців: Н.Скрипник, Г.Косаревої, В.Деленко, В.Ляпунової, К.Ремарчук, Є.Ільїнської, Г.Кайдалової та ін.

Система роботи включала наступні етапи: *інформаційно-пізнавальний; емоційно-вольовий; мотиваційно-поведінковий.*

На першому етапі ми формували уявлення дитини про саму себе, свідоме ставлення до себе як до особистості, яка має свою гідність, права і обов'язки, свої переваги і недоліки; ознайомлювали дітей із різними моральними характеристиками та якостями людини, у тому числі з поняттями «толерантність», «терпимість», «милосердя», «доброзичливість»; формували знання про різноманіття навколишнього світу, важливість мирного співіснування між людьми.

Основна мета - засвоєння інформації, отримання знань, необхідних для формування толерантності.

Нами були підібрані ігрові технології; дидактичні ігри, сюжетно - рольові ігри, творчі ігри та ін.

Гра «Хто я»

Дітям пропонується подумки задати собі питання «Хто я?» і із запропонованих картинок і вирізок створити колаж, який відповідає на це запитання.

Гра «Обмін ролями»

Учасникам пропонується об'єднатися в групи: в пари – один учасник грає роль батька, інший роль дитини. Кожній групі пропонується встановити діалог при вирішенні проблемної ситуації. При цьому необхідно дотримуватися своєї ролі. Приклад ситуації: прохання дитини про покупку іграшки. Побився з іншою дитиною і т.д.

Гра «Словесний портрет»

Учасники гри повинні за певний відведений час скласти словесний портрет, наприклад толерантну людину. Яка вона? Що для неї характерно, чим

вона живе, що її особливо цікавить? Звертається увага дітей на те, щоб вони виділили основні ознаки такої людини, її поведінку, ставлення її до себе та інших, позитивні якості тощо.

Гра «Продовж речення»

Дітям пропонується продовжити речення.

Добра людина – це та, яка ...

Зла людина – це та, яка ...

Чемна людина – це та, яка ...

Чесна людина – це та, яка ...

Скромна людина – це та, яка ...

Жорстока людина – це та, яка ...

Егоїстична людина – це та, яка ...

Груба людина – це та, яка ...

Чуйна людина – це та, яка ...

Вихована людина – це та, яка ...

Вправа „Квітка милосердя ”

Вихователь: Діти, хто бачив людей з обмеженими можливостями? Що це за люди? Чому вони такі? Чи можна з них сміятися, глузувати? Показувати пальцем? (відповіді дітей). Вони такі самі люди як і ми. Так само люблять сміятися, гратися, дружити, займатися цікавими справами. У них є такі самі права, як і в нас: вчитися, лікуватися, мати сім'ю, але їм трішки не пощастило тому що вони хворі. Вони потребують особливої уваги, турботи і допомоги. Уявіть собі, що ви хочете дістати цікаву іграшку з верхньої полиці, до якої не можете дотягтися. Що ви відчували б? Як зарадити цій ситуації? Ось так і люди з обмеженими можливостями потребують людського співчуття і допомоги. Тож, давайте зараз ми згадаємо таких діток і подумаємо як їм можна допомогти? Кожна дитина отримує пелюстку, заплющує очі і розповідає, що можна корисного зробити для дітей з обмеженими можливостями (дітей-інвалідів) та викладає пелюстку до серединки квітки [57].

Також використовувались інтерактивні ігри та вправи; «Пошта компліментів», «Мікрофон», «Дивний вчинок», «Дружній шарж», «Кольорова родина». В процесі ігор, діти вчилися говорити гарні слова і робити благородні вчинки, розуміти жарти, самостійно приймати рішення, допомагати товаришеві відстояти свої права, проявляти доброзичливість і чуйність.

На другому етапі -емоційно-вольовому передбачалася робота, яка б сприяла розвитку емоційно-чуттєвого досвіду дитини та її ціннісних орієнтирів.

Мета – сформувати вміння розрізняти та оцінювати емоційні стани і почуття, здатність до емпатії, доброзичливих емоційних проявів у стосунках з іншими, привчали дітей проявляти симпатію, співчуття інтерес та уважність один до одного.

Ми підібрали та частково запозичили у науковій роботі А.Коваленко ігри на самооцінювання і саморегуляцію, ігри на зняття негативних емоцій емоційно-розвивальні ігри та ін.

Гра «Поділимося добротою з друзями»

Дошкільники стають у коло, по черзі потискають одне одному руки, вітаються, додаючи до слів привітання свої побажання. Наприкінці діти обирають найкраще бажання. 2 варіант: діти за допомогою жестів і міміки демонструють радість від зустрічі одне з одним та свої побажання

Гра «Скринька, скринька, розкажи і усім нам покажи»

Діти, дивіться яка гарна скринька. Вона... чарівна. Зазирнувши в неї, можна когось побачити. Там хтось живе – єдиний у всьому світі, тільки він так усміхається, тільки у нього такі гарні вуха; такий симпатичний носик; такі рум'яні щічки. Він ні на кого не схожий, неповторний. Це – найцінніший скарб нашої планети. Хочете дізнатися, хто там? Тож дивіться, але не розкривайте таємницю, поки кожний з вас не зазирне в скриньку! – Кого ви там побачили? – Так, але, насамперед, ви – люди. І кожен з вас – найважливіша людина на землі.

Гра «Скульптор»

Дітям пропонується скласти із позитивних характеристик образ товариша, розповісти про його особливості характеру, смаки, уподобання, звички.

Гра «Гроно винограду»

Діти у колі передають одне одному гроно винограду. Вихователь звертає увагу на величину та вагу винограду. Потім діти знову передають гроно, але при цьому відривають по одній виноградині. Педагог підкреслює: «Ось так трапляється і в житті: Якщо люди дружні, вони сильні, їх ніхто не образить, а якщо кожен сам по собі, то слабкі, вразливі».

Педагогами були організовані інші ігрові вправи: про дружбу («Подарунок другу», «Скажіть комплімент», колективна аплікація «Хоровод дружби» і ін.); моя сім'я («Емблема сім'ї», «Я люблю своїх рідних», проведення дозвілля «Мама, тато, я - дружна сім'я» та ін.); маски емоцій (моделювання ситуацій у відповідності з різними емоціями); імітаційні ділові ігри для відпрацювання міжособистісної взаємодії в звичайних ситуаціях («У магазині», «У мене задзвонив телефон» і ін.).

На *третьому етапі мотиваційно-поведінковому* ми ставили за мету сформувати у дошкільників навички толерантних взаємостосунків між дітьми

Перед нами стояли такі завдання:

- 1) сформувати у дітей уміння стримувати негативні емоції та терпимо відстоювати свої позиції;
- 2) сформувати здатності дієво відгукуватися на проблеми інших, проявляти турботу і співчуття;
- 3) розвивати навички компромісної та конструктивної взаємодії з оточуючими.

Ми звертали увагу на те, щоб діти під час мовленнєвої взаємодії в ігровій діяльності, трудовій, художній вчилися керувати своїми емоціями, що є найважливішою умовою дружніх толерантних стосунків з оточуючими. Тому, що часто у дітей виникають бурхливі емоції, які і призводять до прояву егоїзму, деструктивної поведінки, конфліктів і агресії. Щоб навчити малят стримувати

негативні емоції та відстоювати свої бажання та інтереси соціально-прийнятним способом досягаючи своєї мети, ми проводили елементарні *тренінги та вправи*.

Тренінг емоційної стриманості „Візьми себе в руки”

Дітям пояснюють: коли вони схвильовані, сердиті чи хочуть когось вдарити, щось розкидати, то існує простий спосіб довести собі, що ти можеш взяти себе в руки і стриматися, показати свою силу волі. Для цього потрібно охопити долонями свої лікті і сильно притиснути до грудей – це поза стриманої людини. А щоб не накопичувалися негативні емоції і агресія, діти можуть проявляти їх соціально-прийнятними способами: пом’яти і пошматувати стару газету, побитися надувними молотками, боксерськими рукавичками по груші, покричати у „Мішечок злості і образ”, намалювати свою злість чи образу та інтенсивно замалювати і покреслити її.

Вправа „Умій чемно відмовити”

Мета: вчити дітей складати діалоги, виявляти свою точку зору, відстоювати свою позицію у ситуаціях спокуси.

Хід вправи: перед дитиною стояло завдання відмовити у проханні співрозмовнику так, щоб він не образився, але й не пристати на його думку.

Були запропоновані такі ситуації:

- хтось просить в тебе олівець, який тобі конче потрібен...;
- друзі кличуть тебе на прогулянку, але ти зайнятий іншою справою...;
- друзі спонукають тебе побудувати із будівельного матеріалу корабель, а ти хочеш побудувати будинок...

Тренувальна вправа „Мої вітання, друже!”

Мета: вправляння навиків активного входження в контакт, вміння робити компліменти один одному.

Хід вправи:

Діти по колу вітаються один з одним, називають ім’я сусіда, який, у свою чергу, відповідає на привітання і звертається до наступного. При повторному

виконанні вправи до імені додаються добрі побажання. Дивитися треба прямо у вічі тому, до кого звертаєшся і говорити лагідним голосом.

Гра „Таємний друг”

Мета: формувати навички ввічливого спілкування. За правилами цієї гри на промінчиках моделі сонця записується ім'я дитини і кладеться так, щоб підпису не було видно. Кожна дитина вибирає собі один промінчик і тримає у таємниці, яке ім'я йому дісталось. З цього часу дитина, ім'я якої на промінчику, стає таємним другом і впродовж тижня має виявляти йому якомога більше уваги. Наприкінці тижня всі разом відгадують – хто кому був таємним другом. Для реалізації другого завдання важливо сформувати у дітей здатність допомагати один одному в скрутному становищі, що є невід'ємною складовою співчуття та милосердя.

Вправа-експеримент „Не намочи ніг” (за Т. Марковою)

Мета: формувати у дітей дружні стосунки, уміння орієнтуватися в нестандартних ситуаціях, здатність реалізовувати в житті уявлення та судження про дружбу.

Хід вправи:

Діти сидять по один бік кімнати чи майданчика. На підлозі відділяється рисою багнюка (шириною 6 м.). Завдання дітям: як найшвидше перейти через багнюку, не намочивши ноги. Кожній дитині видається три дошки. По ним дві дитини наввипередки повинні перейти на інший берег. Дітям показують як це можна зробити. Перший раз програють варіант повністю, потім у одного гравця дощечки „ламаються” (вихователь прибирає дві дощечки). Звертається увага на біду товариша. Гравцем, у якого ламаються дощечки, повинен побувати кожен. Це дає кожному можливість відчувати себе у ролі постраждалого, тим самим усвідомити, як важливо вчасно отримати допомогу.

Нами були розроблені заняття (див. дод. Г) та підготовлений список художніх творів (див. дод. Д), які ми радили читати дітям для того, щоб на

прикладях героїв твору, засвоювати необхідні якості для вироблення толерантних взаємостосунків у процесі комунікативної діяльності.

Виділені нами етапи взаємопов'язані між собою та доповнюють один одного. Це сприяє більш повній і ґрунтовній реалізації ефективного виховання толерантних взаємостосунків у старших дошкільників.

Наступним *напрямком* нашої робота була робота з педагогами. В рамках просвітницької та профілактичної роботи, з метою підвищення компетентності в питаннях формування толерантності та емпатії у дітей дошкільного віку, для педагогів протягом періоду впровадження даного досвіду були проведені групові форми педагогічної роботи:

консультації: «Шляхи створення толерантного середовища у дошкільному закладі і сім'ї», «Особливості формування толерантної свідомості старших дошкільників», «Методи і прийоми формування толерантності у дошкільників», «Форми співпраці педагога і батьків з формування соціальної компетентності дошкільників»;

навчально-методичні тренінги для педагогів з тем: «Вчимося розуміти та поважати інших» (див. дод. Ж).

Мета тренінгів: знайомити учасників тренінгів із способами толерантної взаємодії, формувати навички безумовного прийняття вихованців, навчити прийомам активного та ефективного слухання [38, с. 78–89], вправляти у безконфліктному, терпимому вирішенні проблемних ситуацій з вибором „Я повідомлення” чи „Ти-повідомлення” (див. дод. З)

Дані форми роботи проводились на *педагогічних семінарах*.

За підсумками проведеної роботи, розроблені *методичні рекомендації* для педагогів (див. дод. К).

Наступний напрямок – це *робота з батьками*.

Метою співпраці з родинами вихованців є допомогти батькам зрозуміти і прийняти сучасні гуманістичні ідеї та переконання, які ґрунтуються на повазі до особистості дитини. Розширити обізнаність батьків про поняття і

характеристики „толерантності” та налагодження їх конструктивної співпраці із педагогічним колективом закладу дошкільної освіти.

Виховувати толерантні почуття у своєї дитини батьки зможуть тільки тоді, коли такі почуття будуть притаманні їм самим.

Щоб ознайомити батьків з методами налагодження толерантних стосунків з дітьми, ми провели батьківські збори з елементами тренінгу (див. додаток Л), де вправляли батьків у побудові різних способів компромісного та терпимого рішення життєвих ситуацій [48, с. 66–67]. Також нами була розроблена пам’ятка для батьків (див. дод. М).

Робота з педагогами та батьками забезпечувала реалізацію останньої педагогічної умови: *«Взаємодія педагогів і батьків дітей у вихованні толерантності»*.

Отже, на етапі формувального експерименту, нами було розроблено комплексну систему роботи, яка включала методи та засоби виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

3.3. Оцінка ефективності системи виховання

Завершальним етапом дослідно-експериментальної роботи був контрольний етап експерименту, *мета* якого – здійснити порівняльну характеристику рівнів сформованості толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності до формувального етапу експерименту та після нього, визначення ефективності та результативності використання запровадженої методики, перевірка наукової гіпотези. Для детального вивчення і співставлення результатів, дана частина експериментальної роботи проводилась за схемою початкового етапу.

Дітям були надані завдання аналогічні тим, що надавалися на констатувальному етапі експерименту.

Результати, які ми отримали після проведення методики *«А у нас сьогодні новий друг»*, змінилися на кращі. Якщо на початковому етапі дітей з високим рівнем сформованості толерантності було 20%, то після формування стало 32% дітей; на середньому рівні перебувало 30%, а на даному етапі стало 47% і на низькому залишилось 21% (на констатувальному було 50%). Тому можна зробити висновок, що у дошкільників розвинувся пізнавальний інтерес, зафіксовані прояви ініціативи у налагодженні взаємодії з іншими дітьми.

Проаналізувавши результати даної *методики «Драбинка»*, було виявлено, що збільшилась кількість дошкільників, які мають середню самооцінку – 29% (на початковому етапі було 13%. Кількість дошкільників, що мають високу самооцінку залишилася без змін. Дещо зменшилась кількість дітей, які мають неадекватну самооцінку (занижену, низьку), таких дітей стало 32%, а було -45%. Тому позитивні зрушення відбулися, але не на достатньому рівні.

Аналізуючи методику *«Казковий будиночок у садку»* ми побачили, як змінилося ставлення дошкільників один до одного. Якщо у межах першого напрямку *«Емоційна захопленість взаємодією із однолітками»* було виявлено тільки 17,6 % дітей, які продемонстрували конструктивне ставлення до інших під час виконання спільної діяльності, то на даному етапі кількість дітей збільшилась майже удвічі – 32,5%. Низький рівень емоційної захопленості взаємодією з іншими виявили 20,5 % (на попередньому етапі було 38%). Решта дітей (47%) знаходилися на середньому рівні. Такі діти намагалися прислуховуватися до порад педагога, але діяли по-своєму.

Аналізуючи другий напрям *«Характер стосунків та взаємодії із однолітками»*, було встановлено, що у 29,4% (на попередньому етапі було 20,5%) дітей сформувалися уміння конструктивно налагоджувати стосунки з іншими, проявляти толерантність під час спільної діяльності. На низькому рівні залишилося 27,2% (на констатувальному 38,5% - дошкільників), а решта дітей – 43,4% перебували на середньому рівні сформованості здатності налагоджувати

толерантні стосунки під час комунікативної діяльності. Дана кількість дітей майже не змінилася, оскільки в процесі формування відбулися зміни щодо переходу дітей з однієї категорії у інші. Так, із середнього рівня діти піднялися на вищий, а дошкільники, які перебували на низькому рівні піднялися на середній. Тому загальний результат майже залишився без змін, оскільки більшість дітей перебувають на середньому рівні.

Особливості взаємин дітей у групі та виявлення симпатій один до одного, визначали за допомогою методики «*Два будиночка*». Позитивним було те, що зменшилась кількість дітей, якими *нехтували*. Із 40% стало 23,5% дітей. Це діти, які в основному були відсторонені, надавали перевагу індивідуальним формам, а інша частина дітей не звертали на них увагу. «Ізольованих» дітей не було виявлено, але все ж таки залишився незначний відсоток (2,9%) дітей, які були «відкинуті». Решта дошкільників перебували в категорії «популярних» та «улюблених». У групі збільшилась кількість дітей, з якими хотіли б товаришувати. Якщо на констатувальному етапі таких дітей було 55%, то після формувальних впливів стало 67,6% дошкільників.

Спостереження за дітьми під час ігрової діяльності дозволило зафіксувати бажання дітей вступати у взаємодію з іншими, використовувати приємні звернення.

Ми встановили, що характер взаємостосунків дітей залежить від форми ігрової діяльності, взаємодій учасників гри в ній. Ігри поряд, індивідуальні та спільні ігри виконують різні функції в педагогічному процесі, відрізняючись перш за все, рівнем взаємодії. На даному етапі збільшилась кількість дітей, позитивні взаємостосунки яких активніше будуються на високому рівні взаємодії, що зумовлено змістом гри, особистими схильностями та інтересами дітей.

Спостереження за поведінкою дітей підтверджує значні позитивні зміни в характері взаємин і в самій ігровій діяльності дітей. Ці зміни насамперед прослідковуються в тому, що в групі, діти встановлюють значну кількість ролей

(до 5–6) в одній грі, що дозволяє їм об'єднатися в групу (колектив) до 5–7 малюків. Гра триває до 20 хвилин (замість 5–10 хвилин в інших групах), значно розширюється тематика. Тобто цілеспрямоване керівництво дитячими взаємовідносинами забезпечує реалізацію програмних завдань щодо організації гри як основної діяльності й одночасно сприяє розвитку толерантних взаємостосунків. Зміни відбуваються і в характеристиці взаємин дітей. Вони більше узгоджують дії, попередньо вибирають тему гри, розподіляють ролі й ігровий матеріал майже без конфліктів, надають один одному допомогу в процесі гри. У групі рідше спостерігаються конфліктні ситуації: небажання прийняти у гру нового партнера, поступитися роллю, іграшкою товаришеві. Набагато частіше проявляються і дружні взаємини поза грою: діти допомагають зав'язати один одному шарф, зашнурувати черевики, поправити комірець тощо.

Таким чином, постійно потребу у спілкуванні проявляють 35,2% дошкільників (на попередньому етапі було 20%); частково виявляють, в залежності від ситуації, налаштованості на партнера по взаємодії, особистісного ставлення до нього – 41,3% (на констатувальному етапі 46%). І залишився відсоток дітей - 23,5% (на констатувальному етапі було 34%), які уникають комунікативної взаємодії.

На прикінцевому етапі експериментального дослідження було проведено підсумкові зрізи з метою з'ясування ефективності розробленої методики виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку комунікативній діяльності. Порівняльні дані рівнів сформованості толерантності у дітей дошкільного подано в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Порівняльні дані рівнів сформованості толерантності у дітей дошкільного віку на констатувальному і прикінцевому етапах (%)

Рівні	Кількісний розподіл досліджуваних (у %)		
	Констатувальний	Контрольний	Динаміка

<i>достатній</i>	20,5	35,2	+14,7
<i>середній</i>	41,3	41,3	0
<i>Низький</i>	38,2	23,5	- 14,7

Як засвідчує таблиця, в дітей після формувального етапу відбулися позитивні зміни. Так, достатнього рівня сформованості толерантності у комунікативній діяльності досягли 35,2% дітей, (на констатувальному етапі їх було 20,5 %). На середньому рівні не відбулося ніяких змін, оскільки дошкільники з низького рівня, за рахунок виховних впливів, піднялися на середній, а із середнього перейшли на достатній. Виявилось, що такий процес відбувся пропорційно, адже динаміка засвідчує, що 14,7% дошкільників поповнили кількість дітей достатнього рівня і стільки ж віднялося від низького рівня, перейшовши на середній.

Отже, дані таблиці фіксують якісні зміни у кількісному вираженні рівнів сформованості толерантності у дітей старшого дошкільного віку. Це дає підстави говорити про ефективність комплексної системи виховання, застосованої на етапі формування.

Відповіді *вихователів* на запитання анкети після формувального експерименту суттєво не відрізнялися. Однак, педагоги розширили коло методів, які варто використовувати у роботі з дітьми щодо формування у них толерантності в комунікативній діяльності.

Вихователі стали активно моделювати та розігрувати різні ситуації морального спрямування під час яких залучали дітей до побудови моделі толерантної поведінки під час вирішення проблемних ситуацій (як штучно створених так і тих, що виникають між дітьми та дорослими у ході взаємодії). Дітей спонукали замислюватися і приймати адекватні рішення: що робити із забіякою, ябедою? Як реагувати на образу? Що робити, коли хтось дражниться? Формували навички доброзичливої критики вчинків, а не самої людини. Тобто відповіді педагогів були набагато ґрунтовніші і повніші, ніж на попередньому

етапі дослідження. Всі зазначали важливість створення педагогічних умов, за яких дошкільник самостійно приходив би до правильного вибору. «Це буде запорукою терпимого сприйняття дитини інших позицій і думок у майбутньому», - писали педагоги.

Крім програми «Українське дошкілля» педагоги ознайомились з новою редакцією програми «Я у світі», змістом програми «Дитина в дошкільні роки». Стали цікавитися методичними розробками з даної проблематики.

Розширився перелік форм роботи з батьками стосовно виховання толерантних якостей у дітей під час комунікативної діяльності. Крім батьківських зборів, педагоги виділи консультації, Дні відкритих дверей, тематичні блоки інформаційних матеріалів для батьків; лекторії «Чи треба карати дитину?», «Безпомилкове виховання»; тематичну зустріч за круглим столом «Чому батьки чинять насильство ? »; спільний з батьками випуск газети «До життя в якому світі ми готуємо дітей?»; відкриті перегляди занять з морального виховання, тренінги з батьками щодо толерантного спілкування, свята, тощо.

Отже, педагоги зрозуміли значущість даної проблеми у особистісному вихованні дитини.

Аналізуючи *відповіді батьків*, ми помітили позитивні зрушення щодо їхньої участі у вихованні толерантності їхніх дітей під час комунікативної діяльності. Батьки стали приділяти більше уваги своїм дітям, розвитку комунікативних умінь, ввічливому та толерантному ставленню до інших.

У більшості представників сімей (64,7%) зафіксовано намагання контролювати свої дії та вчинки, мовленнєві висловлювання у присутності дітей. Вони пояснювали, що можуть виховати у своїй дитини толерантне ставлення до інших тільки тоді, коли самі будуть дотримуватися цих норм, тому виховну роботу слід розпочинати з себе. Решта батьків обмежувалась дуже короткими відповідями, практично тими ж самими, що і на констатувальному експерименті.

Називаючи форми та методи, які сприяють вихованню толерантності у дітей в комунікативній діяльності, збільшилась кількість батьків (65%), які виділили досить різноманітні методи роботи з дітьми, але перевагу надали власному прикладу та моделюванню ситуацій на моральну тематику. Всі батьки виділили ігрову діяльність. Це і сюжетно-рольові ігри, і дидактичні, ігри-драматизації. Важливе значення надають батьки читанню художньої літератури та обговоренню змісту.

Всі батьки виявили бажання співпрацювати із закладом дошкільної освіти щодо виховання толерантності у їхніх дітей, стали активніше відвідувати батьківські збори та інші заходи, які проводили педагоги.

Отже, у процесі проведеної роботи ми донесли до свідомості батьків, що виховання толерантності неможливе без найближчого оточення дитини, ознайомили їх з поняттями «соціальна компетентність», «толерантність», допомогли зрозуміти, що людей різних національностей, з вадами в розвитку слід сприймати як позитивний факт, навчили як формувати у дітей терпимість, повагу до різних людей, поважати їх права. Батьки охоче брали участь у культурних заходах, що проводились у закладі дошкільної освіти: спільні виставки робіт дітей і батьків «Подаруйте друзям радість», «Дружать діти всієї планети», в організації свят татуса, бабусі (до дня людей похилого віку).

Цілеспрямоване залучення вихователів та батьків у процес формування толерантності у старших дошкільнят дозволив активізувати їх педагогічну позицію і сприяв перегляду дорослими власного оцінного ставлення та поведінки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Результати констатувального етапу дослідження дали підстави для обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності у дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності, а саме: *створення толерантного простору закладу дошкільної освіти; підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії в процесі спілкування; взаємодія педагогів і батьків дітей у вихованні толерантності.*

Розроблено систему роботи, яка включає методи та засоби виховання толерантності у дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності. У роботі з дошкільниками використані такі методи: дидактичні ігри, сюжетно - рольові ігри, творчі ігри, ігри на самооцінювання і саморегуляцію, ігри на зняття негативних емоцій, емоційно-розвивальні ігри, тренінги та вправи.

Робота з педагогами та батьками передбачала навчально-методичні тренінги, консультації, педагогічні семінари, батьківські збори, розробку методичних рекомендацій педагогам, пам'яток для батьків.

Результати контрольного експерименту засвідчили ефективність і продуктивність комплексної системи педагогічних умов щодо *виховання* толерантності у дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Достатнього рівня сформованості толерантності досягли 35,2%% дітей, (на констатувальному етапі їх було 20,5 %). На середньому рівні не відбулося ніяких змін (41,3% дітей до експерименту і після нього). Кількість дітей з низьким рівнем сформованості толерантності зменшилася з 38,2 % до 23,5 % . На середньому рівні не відбулося ніяких змін, оскільки дошкільники з низького рівня, за рахунок виховних впливів, піднялися на середній, а із середнього перейшли на достатній. Виявилось, що такий процес відбувся пропорційно, адже динаміка засвідчує, що 14,7% дошкільників поповнили кількість дітей

достатнього рівня і стільки ж віднялося від низького рівня, перейшовши на середній.

Результати проведеного анкетування засвідчують позитивні зрушення у розумінні даної проблеми педагогами та батьками. Педагоги розширили методику роботи з дошкільниками щодо виховання толерантності у комунікативній діяльності. Більше уваги стали приділяти тренінговим вправам, моделюванню проблемних ситуацій та їх конструктивному вирішенню.

Система виховної роботи, спрямована на педагогічну просвіту батьків, дозволила розширити уявлення батьків про те, що виховання толерантності неможливе без найближчого оточення дитини, сприяла підвищенню толерантної культури самих батьків.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтверджують висунуту нами гіпотезу про те, що виділені нами педагогічні умови виявились ефективними.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведення дослідження, ми прийшли до таких висновків за висунутими у дослідженні завданнями.

За першим завданням.

Уточнено зміст та структуру провідних категорій: *толерантність, комунікативна толерантність, терпимість, діалогічна взаємодія, співробітництво, емпатія, рефлексія, моральна свідомість.*

Визначені поняття тісно пов'язані між собою та складають своєрідний причинно наслідковий ряд, що відображає певні етапи виховання толерантності у старших дошкільників.

З'ясовано що: толерантність – це якість особистості, яка базується на прагненні прийняти і зрозуміти точку зору іншого, ні в якому разі не спростовуючи впевненість у власних позиціях; здібності до розумного компромісу, що переслідує мету культурного з'ясування розбіжностей. Основними аспектами формування толерантності є: формування самосвідомості, виховання почуттів, формування поведінкових моделей.

Під *комунікативною толерантністю* визначається характеристика відносин особистості до людей, ступінь, що показує стійкість до неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії.

За другим завданням.

Проаналізовано особливості прояву толерантності у дітей дошкільного віку у комунікативній діяльності. Дослідженнями науковців С.Бондиревої, В.Мухіної, Н.Іванової, Н.Скрипник та ін. підтверджено взаємний вплив толерантності і комунікації: тільки толерантне спілкування може бути продуктивним, а з іншого боку – завдяки спілкуванню у дитини формується толерантність.

Встановлено, що основи толерантності дошкільника починають закладатися ще в ранньому віці завдяки таким передумовам: емоційна прив'язаність до важливого для дитини дорослого, висока безпека та необхідність у емоційність близькості, формування еталонного образу іншої людини, вироблення елементів спілкування.

Особливостями прояву толерантності дітей у комунікативній діяльності є: *здатність до емоційних проявів, емпатії, прагнення дитини до наслідування; природна відкритість іншим людям, справедливе безкорисливе ставлення один до одного.*

Безпосереднє і безкорисливе бажання дитини надати допомогу іншому свідчить про толерантну поведінку, як прийняття іншого, сприйняття іншого як цінності, здатність надавати підтримку і допомогу.

За третім завданням.

На основі узагальнення наукових джерел визначено критерії та показники рівнів сформованості толерантності у дітей старшого дошкільного віку: *когнітивний* (знання про етичні норми терпимості, доброзичливої взаємодії між людьми для мирного співіснування, про різні емоції, почуття та поведінку людей; усвідомлення власної своєрідності та інших людей);

емоційно-ціннісний (уміння оцінювати і розрізняти власні емоційні стани та прояви, співвідносити їх із вимогами у колективі; здатність до емпатії);

поведінковий (орієнтація на етикетні формули, дотримання норм терпимих взаєностосунків, сформованість навичок компромісної та конструктивної взаємодії з іншими у різних комунікативних актах. вміння вибудовувати відносини з однолітками).

На основі розроблених критеріїв та їх показників, нами було визначено рівні сформованості толерантності у дошкільників: *достатній, середній, низький*. Результати дослідження показали, що 20,5 % досліджуваних володіють *достатнім рівнем* сформованості толерантності, 41,3% - *середнім рівнем* і у 38,2 виявлено *низький рівень*. Виходячи з отриманих результатів, ми побачили,

що переважна більшість дітей володіє *середнім рівнем* сформованості даної якості. Той факт, що значна частина дітей перебуває на низькому рівні сформованості толерантності, дає нам підставу для організації подальшого експериментального навчання дітей.

За четвертим завданням.

З'ясовано, що на виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку мають значний вплив педагоги закладу дошкільної освіти та батьки. Вихователі та батьки виступають моделлю толерантної поведінки, основним джерелом збагачення соціально-прийнятних слів.

Було встановлено, що у закладі дошкільної освіти основна робота спрямована на моральне виховання дошкільників, толерантність частково розглядається як одна із якостей даного процесу, але окремо формуванню толерантності у дітей саме в комунікативній діяльності не надавалось особливого значення. Щодо форм і методів роботи з дошкільниками відповіді педагогів були однотипні.

Проаналізувавши анкетні дані *батьків*, ми прийшли до таких висновків, що батьки як і вихователі вважають проблему виховання толерантності актуальною в наш час. Однак, батьки не були досить відвертими у своїх відповідях, особливо якщо це стосувалось щодо сформованості толерантності у їхньої дитини. На нашу думку, це зумовлено небажанням батьків розповідати іншим про власні труднощі у вихованні дитини.

Більшість батьків дітей зацікавлені у взаємодії з закладом дошкільної освіти і готові прислухатись до порад вихователя, але іноді, залежно від ступеня педагогічних труднощів, віддають перевагу вирішенню проблемних ситуацій у сімейному колі.

У процесі аналізу стану готовності педагогічного колективу та батьків до виховання у дітей даної якості, виявлено чинники, які знижують ефективність процесу виховання толерантних взаємостосунків старших дошкільників:

- низька обізнаність педагогів щодо сутності толерантних

взаємостосунків в процесі комунікації;

- несистематичний і фрагментарний характер виховної роботи, домінування в її змісті інформування дітей про правила і норми морально-етичної поведінки, яке не супроводжується залученням вихованців до міжособистісної взаємодії на засадах поваги і стриманості, емпатійності, доброзичливих стосунків;

- відсутність програм і методичних розробок з досліджуваної проблеми;

- у роботі з батьками не приділяється належна увага щодо поняття “толерантність” та його характеристик, не проводяться форми роботи щодо надання батькам інформації стосовно виховання даної якості у їхніх дітей.

- недостатнє розуміння батьками створення умов та використання методів для набуття дитиною досвіду толерантних взаємостосунків з іншими.

За п'ятим завданням.

Розроблено та апробовано систему роботи щодо виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності, яка включала педагогічні умови, методи роботи з дошкільниками та дорослими.

Педагогічними умовами є: *створення толерантного простору закладу дошкільної освіти; підготовка вихователя дошкільного закладу відповідним цілям і задачам толерантного виховання; застосування в роботі з дітьми педагогічних технологій, орієнтованих на формування комплексу знань, умінь і навичок толерантної взаємодії в процесі спілкування; взаємодія педагогів і батьків дітей у вихованні толерантності.*

Провідними *методами і прийомами* у роботі з дошкільниками виступали: дидактичні ігри, сюжетно - рольові ігри, творчі ігри, ігри на самооцінювання і саморегуляцію, ігри на зняття негативних емоцій, емоційно-розвивальні ігри, тренінги та вправи. Робота з педагогами та батьками передбачала навчально-методичні тренінги, консультації, педагогічні семінари, батьківські збори, розробку методичних рекомендацій педагогам, пам’яток для батьків.

Результати контрольного експерименту засвідчили ефективність і

продуктивність комплексної системи педагогічних умов щодо виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Достатнього рівня сформованості толерантності досягли 35,2%% дітей, (на констатувальному етапі їх було 20,5 %). На середньому рівні не відбулося ніяких змін (41,3% дітей до експерименту і після нього). Кількість дітей з низьким рівнем сформованості толерантності зменшилася з 38,2 % до 23,5 %

Результати проведеного анкетування засвідчують оволодіння педагогами методикою виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності.

Система виховної роботи, спрямована на педагогічну просвіту батьків, дозволила розширити уявлення батьків про важливість виховання даної якості в системі морального розвитку їхньої дитини. Батьки виявили бажання співпрацювати із закладом дошкільної освіти щодо виховання толерантності у їхніх дітей, стали охоче брати участь у культурних заходах, що проводились педагогами.

Цілеспрямоване залучення вихователів та батьків у процес формування толерантності в старших дошкільнят дозволило активізувати їх педагогічну позицію і сприяло перегляду дорослими власного оцінного ставлення та поведінки.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтверджують висунуту нами гіпотезу про те, що виділені нами педагогічні умови виявились ефективними.

Викладені у дослідженні результати не розглядаються як вичерпні, такі, що повністю вирішують проблему виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності. Вивчення потребують проблеми наступності у вихованні толерантної поведінки дошкільників та молодших школярів, впливу вікових і статевих особливостей на характер толерантних взаємовідносин вихованців тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии – к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255с
2. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш; Авт. кол-в: Богуш А.М., Беленька Г.В., Богінч О.Л., Гавриш Н.В., Долинна О.П., Ільченко Т.С., Поніманська Т.О., Піроженко Т.І., Сідельнікова О.Д.,Шевчук А.С., Якименко Л.Ю. – К.: Видавництво, 2012.- 26 с.
3. Баранова Н. „Толерантне спілкування. тренінг для вчителів” / Н. Баранова // Шкільному психологу усе для роботи – 2009. – №3 – С. 21-27.
4. Безкоровайна О. Як зробити школу толерантною:Можливості і засоби-Вид. Дім «Шкіль.Світ». Вид. Л.Галіцина,2006.-128 с
5. Бойко В.В. Коммуникативная толерантность в межличностных отношениях / В.В. Бойко // Обзорение психиатрии и медицинской психологии. – СПб.: Питер, 2004. – С. 13-21
6. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему) / С.К.Бондырева, Д.В.Колесов – Воронеж, Из - во НПО «МОДЕК», 2003-240 с.
7. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : дис... канд. пед. наук : 13.00.07 / Оксана Василівна Волошина. – Вінниця, 2007. – 197 с.
8. Гаврилова Т.П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего дошкольного возраста: дис. канд. психол. наук: 190007 / Т.П.Гаврилова.-М, 1977.-178 с.
9. Гончаренко А.М. Педагогічні умови становлення гуманних взаємин старших дошкільників: Дис. канд. пед. наук: 13.00.08 – К., 2003. – Р. 2. – С. 63.
10. Грива О. А. Виховання толерантності в дітей та молоді / О. А. Грива // Психолог. – 2005. – № 21-22. – С. 3–11.

11. Деленко В.Б. Педагогічні умови виховання толерантних взаємостосунків дітей у дошкільному навчальному закладі Педагогічні науки Випуск LXXVI. Том 2. 2017. С.13-17.

12. Дитина у сучасному соціопросторі : навчальний посібник / Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, К.В. Карасьова та ін.; за ред. Т.О. Піроженко. – К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 272 с.

13. Експрес-діагностика в ДНЗ. Комплект матеріалів для практичних психологів./ Уклад. О.Дєдов – Хотин, 2014. – 41 с.+ Додатки: діагностичні матеріали. – 31 с.

14. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. –М., Логос, 1999. – 384 с.

15. Иванова Н. М. Воспитание толерантности у детей старшего дошкольного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (дошкольное образование)» / Н. М. Иванова. – Елец, 2012. – 23 с.

16. Ильинская Е. А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / Е. А. Ильинская. – СПб, 2009. – 36 с.

17. Кайдалова, Г. П. Організація виховної роботи щодо формування толерантності дітей молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти / Г. П. Кайдалова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. - Вип. 31. - С. 45-50.

18. Кандиба М.О.Соціально-психологічний аналіз сутності поняття «міжособистісна толерантність», як професійно важливої якості психолога Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені

Г.С.Костюка НАПН України Проблеми сучасної психології. 2013. Випуск 21.-С.196-203.

19. Капітан Л.І. Виховання толерантності в дітей старшого дошкільного віку в контексті сучасної освітньої парадигми / Капітан Л.І., Дума В. // Науковий вісник Мукачівського державного університету Гуманітарні і суспільні науки. Журнал наукових праць, №20(15)'2016 .- С.81-89.

20. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности: учебное пособие для слушателей системы дополнительного профессионального педагогического образования: [Текст] / Е.Ю. Клепцова. – М.: Академический Проект, 2004. – 176 с.

21. Книш І. В. Етимологія поняття толерантності: історичний та культурний аспект / Режим доступу: <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3505/1/>

22. Коваленко А.О. Виховання толерантних взаємостосунків у молодших школярів засобами ігрових технологій Режим доступу <http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2701/1/Коваленко%20А.О.%20Кваліфікаційна%20робота.pdf>

23. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості: (у дошкільному дитинстві) : навч. посіб. [для вищих навч. закладів] / О. Л. Кононко. – К : Освіта, 1998. – 255 с.

24. Коньшева Е. А. Формирование гендерной толерантности у детей старшего дошкольного возраста в процессе игры-драматизации / Коньшева Елена Алексеевна: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 Пермь, 2006 283 с. РГБ ОД, 61:06-13/1999

25. Косарева Г.М. Особливості формування толерантного інклюзивного середовища у дошкільному навчальному закладі / Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти Випуск 10(53), 2014. Наукові записки РДГУ.- С.38-42.

26. Кузьмук Л.І. Виховання толерантності у старших дошкільників Л.І.Кузьмук, О.П. Анікіна // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.. Випуск 9 (52), 2014.- С.200-203.

27. Кульчицька О.І. Моральне виховання дошкільників / О.І.Кульчицька. – К.: Радянська Україна, 1967. – 32 с

28. Ладыка, Е.Г., Малышева И.В., Вахтерова М.Б. Когда мы вместе, мы – Россия. Воспитание толерантного дошкольника: методическое пособие по реализации задач социально - коммуникативного развития дошкольников. – Тольятти: Издательство «Форум», 2016. – 121с.

29. Липатов В. А. Семантические подходы к определению социальной толерантности / В. Липатов. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/print/304080.html>.

30. Лозинська Л. Ф. Характеристика толерантності як педагогічного поняття / Л. Ф. Лозинська // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". - 2011. - № 3. - С. 99-103. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2011_3_23

31. Ляпунова В. А. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку / В.А.Ляпунова// Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». – Харків, 2016. – Вип. 52.-С.60-69.

32. Ляпунова В. Особливості формування толерантності дітей старшого дошкільного віку / В. Ляпунова // Освітній простір України. - 2015. - Вип. 6. - С. 121-127. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/oru_2015_6_22

33. Максимова О.О. Теоретичні засади виховання толерантності в дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку / О.О. Максимова // Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи / за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Завязун. – Житомир: ФОП «Н.М. Левковець», 2018. – У 2-х ч. – Ч. I. – С.117 – 124.

34. Максимова О.О. Толерантність як складова морального виховання / О.О.Максимова // Наукові записки:збірник наукових статей / М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл: Л.Л. Макаренко. - К.: Видво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015.- Вип. 128.
35. Матієнко О.С. Толерантність починається з учителя / Рідна школа.-2005, № 6. - С.4-6
36. Матієнко О.С. Толерантність: введення в проблему.-Вінниця ВДАУ, 2006.-40 с.
37. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения: учебн. пособ. / В.Д. Менделевич. – М.: МЕДпресс, 2001. – 432 с.
38. Мижа В. Виховання толерантності / В. Мижа // Директор школи. Україна. –2005. – № 1–2. – С. 66–77; № 3–5. – С. 68–75 ; № 6–7. – С. 78-89
39. Мириманова М. Толерантность как проблема воспитания / М. Мириманова // Развитие личности. – 2002. – № 2. – С. 104–116.
40. Молчанова А.О. М 76 Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник / Алевтина Олександрівна Молчанова. – Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. – 188 с.
41. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Учебник для студентов вузов / В.С.Мухина. -М. Издат. Центр «Академия», 2011. - 656 с.
42. Недорезова Н.В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Н.В. Недорезова. – М., 2005. – 189 с.
43. Нейман Екатерина. Формирование толерантности и культуры поведения в коммуникативной деятельности. Режим доступа:<https://www.maam.ru/detskijasad/statja-formirovanie-tolerantnosti-i-kultury-povedeniya-v-komunikativnoi-deyatelnosti.html>
44. Нижегородцева Н. В. Психологические механизмы и условия развития толерантности в детском возрасте: культурно-исторический подход //

Толерантность в современном мире: опыт междисциплинарных исследований: сборник научных статей I Международной научно-практической конференции. – Ярославль, 2011. – С. 21-23.

45. Общение детей в детском саду и семье / под ред. Т. А Репиной, Р.Б.Стеркиной. – М. : Педагогика, 1990. – 189 с.

46. Оконешникова Н.Л. Проблема толерантности в современной зарубежной психологии / Методологические проблемы современной психологии: иллюзии и реальность: Томск: Томский государственный университет, 2004. - С.215-221.

47. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт. М.: Ювента, 1998.

48. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики / О. В. Орловська // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". - 2012. - № 5. - С. 159-163. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_5_37

49. Осипова, Т. Ю. Виховна робота зі студентською молоддю: навч. посібник / Т. Ю. Осипова, І. О. Бартенева, О. О. Біла. – Одеса: Фенікс, 2006. – 288 с.

50. Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови проф. В. Ф. Моргун. – Полтава: ФОП Мирон І. А., 2014. – 244 с.

51. Пайгунова Ю.В. Развитие толерантности в онтогенезе личности /Ю.В.Пайгунова/ Известие Саратовского ун-та, серия «Акмеология образования. Психология развития» Том 2, вып. 1(5). -Саратов, 2013. -С.20-26.

52. Педагогічний словник / за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 1440 с.

53. Піроженко Т. О., Хартман О. Ю. Парціальна програма з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей від 4 до 6–7 років «Вчимося жити разом». — К.: Видавництво «Алатон», 2016. — 32 с.

54. Погодіна А. А. Толерантність: термин, позиція, зміст, програма / А. А. Погодіна // Історія. «Перше вересня». – 2002. – № 11. – С. 4–5.
55. Попова Е. В. Передумовки і умови формування толерантності особистості на різних вікових етапах // Концепт. - 2015. - № 03 (вересень).
56. Ремарчук Е.Л. Формування основ толерантності у дітей старшого дошкільного віку засобами мистецтва: дис. на соиск. учен. степ. канд. пед. наук: спец. 13.00.02 – теорія і методика навчання і виховання /Ремарчук Катерина Леонидівна. – Москва, 2014. – 194 с
57. Рубаха І. П. Любий малечі про цікаві речі: 5–6 років / І. П. Рубаха, Л. М. Рубаха. – Х. : Ранок, 2009. – 144 с.
58. Садохін А.П. Толерантне свідомість: сутність і особливості / А.П. Садохін // Толерантне свідомість і формування толерантних відносин (теорія і практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М.: Видавництво Московського психолого-соціального інституту; Воронеж: Видавництво НПО «МОДЭК», 2003. – С. 20-31.
59. Ситаров В. А. Проблема ненасильства в релігійних, філософськопедагогічних концепціях / В. А. Ситаров // Педагогіка толерантності. – 1998. – № 3–4. – С. 35.
60. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаємовідносин у дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Н. І. Скрипник ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. — Умань, 2011. — 20 с.
61. Скрипник Н. І. Експериментальне вивчення рівнів сформованості толерантності у старших дошкільників / Н. І. Скрипник // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. “Сучасні тенденції розвитку теорії і практики дошкільної освіти“, (Полтава, 19–20 трав. 2010 р.) : зб. наук. праць / МОН України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2010. – С. 165–169.
62. Скрипник Н. І. Методика обстеження стану сформованих толерантних взаємин старших дошкільників / Н. І. Скрипник // Збірник

наукових праць УДПУ імені Павла Тичини / гол. ред. М. Т. Мартинюк. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – Вип. II, ч. 2. – С.333-340.

63. Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку : монографія / Н. І. Скрипник. – Умань :Видавничо-поліграфічний центр “Візаві”, 2012. – 153 с.

64. Скрипник Н. І. Сучасні підходи до формування основ толерантності у дітей дошкільного віку / Н. І. Скрипник // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. – Вип. 51. – С. 202–205.

65. Скрипник Н.І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку: навчально-методичний посібник / Скрипник Н. І. – Умань : ПП Жовтий, 2011. – 99 с

66. Соколовська О.С. Педагогічні ідеї ВО Сухомлинського в контексті професійної підготовки майбутніх вихователів в організації толерантного простору дошкільного навчального закладу / Науковий вісник Миколаївського державного університету імені ВО Сухомлинського. Сер.: Педагогічні науки. Випуск 46. Миколаїв, 2014. -138-145.

67. Социологический энциклопедический словарь. / Г. В. Осипов. – М.: М. Норма, 1998. – 480 с.

68. Стернин И.А. Коммуникативные аспекты толерантности / И.А.Стернин, К.М.Шилихина. – Воронеж, 2000. – 110 с.

69. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. // В. О. Сухомлинський. — К. : Рад. школа, 1977. — Т. 4. — 637 с.

70. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський. К., 1970. 154 с.

71. Тернопільська В.І. Особливості виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку. Нові технології навчання: Наук. - метод. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. - К., 2014. - Вип. 82, Част.1., С. 66-71.

72. Толерантность как атрибут современной жизни: понятие и принципы формирования: методическое пособие / Науч. ред. Н.В. Брызжева, А.И. Григорьева, Е.С. Арбузова. – Тула: ГОУ ДПО ТО «ИПК и ППРО ТО», 2017. – 208 с.

73. Український педагогічний словник. /С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.

74. Усова Ирина Викторовна. Педагогический проект на тему: «Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста в условиях ДОО». Режим доступа: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2014/12/23/pedagogicheskiy-proekt-na-temu-formirovanie-tolerantnosti-u-detey>

75. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды/ Д.И.Фельдштейн .- М.: Московский психолого - социальный институт: Флинта.-1999.-672 с.

76. Філософський енциклопедичний словник /В. І. Шинкарук. – К.: Абріс, – 2002. – 742 с.

77. Швачко Е. В. Толерантність як психо-соціальний феномен / Е. В. Швачко // Соціологія: теорія і методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – К. : Інститут соціології АПН України. – С. 154-170

78. Шрейдер Ю.А. Утопия или устроительство // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности.-М., 1990. - С.7-25.

79. Щербакова К. Й. Спільні ігри дошкільників як одна з умов виховання толерантності / К. Й. Щербакова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки. - 2014. - № 1.47. - С. 318-321. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

80. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О.П.Аксьонова, А.М.Аніщук, Л.В.Артемова; наук. кері. О.Л.Кононко.-Київ: ТОВ «МЦФЕР- Україна», 2019.-488 с.

